

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПРЕЗИДЕНТИ ҲУЗУРИДАГИ
ДАВЛАТ ВА ЖАМИЯТ ҚУРИЛИШИ АКАДЕМИЯСИ
ОЛИЙ БИЗНЕС МАКТАБИ**

ТЎРАЕВ ШАВКАТ ШУХРАТОВИЧ

**ХЎЖАЛИК СУБЪЕКТЛАРИНИНГ
СОЛИҚ ЮКИНИ ОПТИМАЛЛАШТИРИШ
МАСАЛАЛАРИ**

(МОНОГРАФИЯ)

«АКАДЕМИЯ»

ТОШКЕНТ – 2008

Ш.Ш.Тўраев. Хўжалик субъектларининг солиқ юкини оптималлаштириш масалалари. -Т.: Akademiya, 2008 й. 144-бет.

Иқтисод фанлари доктори, профессор
Одилжон Каримович Иминов тахрири остида

Ушбу монографияда хўжалик субъектларида солиқ юкини оптималлаштириш масалалари тадқиқ этилган бўлиб, муаллиф асосий эътиборни солиқ юкининг назарий асослари, солиқ юки ва макроиқтисодий барқарорликнинг ўзаро алоқалари, хўжалик субъектларини солиққа тортишни ҳуқуқий-меъёрий асослари, миллий иқтисодиётдаги солиқ юкининг таҳлили, иқтисодиётнинг турли тармоқларида фаолият юритаётган хўжалик субъектларида солиқ юкининг қиёсий таҳлили, корхоналар фаолиятига солиқларнинг таъсирини оптималлаштириш масалалари ҳамда хўжалик субъектларининг солиқ юкини пасайтириш ва оптималлаштиришнинг асосий йўналишлари каби масалаларга қаратган.

Монография олий ўқув юртлари талабалари, магистрантлар, тадқиқотчилар, мутахассислар ва шу соҳага қизиқувчи барча китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Монография Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган.

Тақризчилар: Тошкент Молия институти “Солиқлар ва солиққа тортиш” кафедраси мудири, иқтисод фанлари доктори **А.С.Жўраев**

Тошкент Давлат Иқтисодиёт Университети “Молия ва солиқлар” кафедраси мудири, иқтисод фанлари номзоди **Б.К.Тухлиев**

ББК: 65.9 (5У) 261.3

© «Akademiya» нашриёти. Тошкент 2008 йил

КИРИШ

Мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов 2006 йилни иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2007 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг асосий устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг йиғилишидаги маърузасида 2007 йилда иқтисодий ислохотларни амалга оширишнинг энг муҳим устувор вазифалари ҳақида тўхталиб, «иқтисодиётнинг барқарор ва мутаносиб суръатларда ўсиши ҳамда таркибий ўзгаришлар ва модернизациялашни таъминлаш, унинг энг муҳим тармоқларини техник ва технологик жиҳатдан янгилаш, солиқ сиёсатини янада эркинлаштириш»¹, деб таъкидлаб ўтди.

Мамлакатимизда фаолият юритаётган хўжалик субъектлари томонидан тўланаётган солиқлар давлат бюджети даромадларининг ҳал қилувчи қисмини ташкил этмоқда. Шундан келиб чиқиб, ҳукуратимиз томонидан хўжалик субъектлари зиммасидаги солиқ юқини камайтиришга қаратилган сиёсат олиб борилмоқда. Президентимиз таъкидлаганларидек, “солиқ тизимини ўзгартиришда асос қилиб олинган бош тамойил корхоналар зиммасидаги солиқ юқини кескин камайтиришдир”². Хўжалик субъектлари зиммасидаги солиқ юқини кескин камайтириш давлат бюджети даромадларига салбий таъсир кўрсатиши мумкин ва аксинча, солиқ юқини ошириш ишлаб чиқаришга ва макроиқтисодий барқарорликка салбий таъсир кўрсатади. Шу нуқтаи назардан, солиқ юқининг хўжалик субъектлари учун энг оптимал миқдорини қўллаш лозим. Бу эса хўжалик субъектларида оптимал солиқ юқини ҳисоблаш услубиётини такомиллаштириш ва унинг миқдорини оптималлаштиришнинг замонавий йўналишларини ишлаб чиқишни тақозо этмоқда.

---

¹ Каримов И.А. Янгилаш ва барқарор тараққиёт йўлидан янада изчил ҳаракат қилиш, халқимиз учун фаровон турмуш шароити яратиш – асосий вазифамиздир. – Т.: Ўзбекистон, НМИУ, 2007. 49-бет.

² Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. – Т.: Ўзбекистон, 1998. 359-бет.

Шундан келиб чиқиб, Ўзбекистонда иқтисодий эркинлаштиришнинг ҳозирги босқичида хўжалик субъектларининг молиявий ҳолатига солиқларнинг таъсирини таҳлил қилиш ва шу асосида ушбу субъектларда солиқ юкни ўсиш (камайиш) тенденцияларини тадқиқ этиш долзарб муаммолардан ҳисобланади.

Ушбу монографияда хўжалик субъектларида солиқ юкни оптималлаштириш масалалари тадқиқ этилган бўлиб, солиқ юкнинг назарий асослари, солиқ юки ва макроиқтисодий барқарорликнинг ўзаро алоқалари, хўжалик субъектларини солиққа тортишнинг ҳуқуқий-меъёрий асослари, миллий иқтисодиётдаги солиқ юкнинг таҳлили, иқтисодиётнинг турли тармоқларида фаолият юритаётган хўжалик субъектларида солиқ юкнинг қиёсий таҳлили, корхоналар фаолиятига солиқларнинг таъсирини оптималлаштириш масалалари ҳамда хўжалик субъектларининг солиқ юкни пасайтириш ва оптималлаштиришнинг асосий йўналишлари каби масалалар илмий жиҳатдан тадқиқ этилган.

Монографиянинг биринчи боби солиқ юки ва унинг хўжалик субъектлари молиявий ҳолатига таъсирининг назарий асосларига бағишланган бўлиб, унда солиқ юкнинг назарий асослари ва унинг хўжалик субъектлари фаолиятига таъсири, солиқ юки ва макроиқтисодий барқарорликнинг ўзаро муносабатлари ҳамда Ўзбекистон Республикасида хўжалик субъектларини солиққа тортишнинг ҳуқуқий-меъёрий асослари каби масалаларга эътибор берилган.

Монографиянинг иккинчи бобида хўжалик субъектларини солиққа тортишнинг замонавий ҳолати таҳлили амалга оширилиб, унда Ўзбекистон миллий иқтисодиётида солиқ юки ва унинг таҳлили, иқтисодиётнинг турли тармоқларида фаолият юритаётган хўжалик субъектларида солиқ юкнинг қиёсий таҳлили, хўжалик субъектларидаги солиқ юкни ҳисоблашнинг замонавий амалиёти таҳлили ва корхоналар фаолиятига солиқларнинг таъсирини оптималлаштириш масалалари илмий жиҳатдан тадқиқ этилган.

Монографиянинг учинчи боби хўжалик субъектларида солиқ юкини оптималлаштиришнинг асосий йўналишлари масалаларига бағишланган бўлиб, унда хўжалик субъектларининг солиқ юкига таъсир этувчи омиллар ва уларни таҳлил қилиш услубиёти, солиқ юкини корхона молиявий ҳолатига таъсирини баҳолаш услубиёти, хўжалик субъектларида солиқ юкини ҳисоблашни такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари, хўжалик субъектларида солиқ юкини ҳисоблашни такомиллаштириш ва пасайтиришнинг асосий йўналишлари каби масалаларга эътибор қаратилган.

I боб. СОЛИҚ ЮКИ ВА УНИНГ ХЎЖАЛИК СУБЪЕКТЛАРИ МОЛИЯВИЙ ҲОЛАТИГА ТАЪСИРИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

1.1. Солиқ юкининг назарий асослари ва унинг хўжалик субъектлари фаолиятига таъсири

Солиқ тизими муаммолари ичида солиқ юки муаммоси марказий ўринни эгаллайди. У ўзида маълум давлатнинг солиқ сиёсати ва тизимининг пировард баҳосини акс эттиради, мамлакат солиқ ислоҳотининг натижавий кўрсаткичи бўлиб, иқтисодиётда муҳим ўрин тутати.

Давлатнинг молиявий ресурсларга бўлган эҳтиёжларини қондирувчи оқилона солиқ тизими солиқ тўловчиларнинг ишлаб чиқариш ва тадбиркорлик фаолиятига салбий таъсир кўрсатмайди, аксинча, хўжалик юригишнинг самарали йўлларини топишга ижобий таъсир кўрсатади. Шу сабабли солиқ тўловчининг солиқ юки кўрсаткичи мамлакат солиқ тизимининг сифатини баҳолаш учун етарли бўлади.

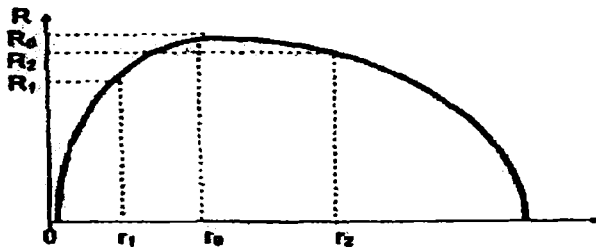
Солиқ юки мамлакат солиқ тизими кўрсаткичларининг мажмуасини ифодалайди. Алоҳида хўжалик юритувчи субъектлар ёки бошқа солиқ тўловчиларнинг даромадидан муайян фоизи давлатга солиқ ёки тўлов шаклида тўланади.

XVIII асрда яшаб, ижод қилган А.Смит «Халқлар табиати ва бойиш сабабларини ўрганиш» китобида солиқ юки даражаси билан давлат бюджетига тушувчи маблағлар ўртасидаги боғлиқликка алоҳида эътибор берган. «Давлат йиғиб олинishi қийин бўлган солиқларни юклашдан кўра солиқ юкини пасайтиришдан кўпроқ ютади. Бўш қолган маблағлар эса келгусида газнага солиқ тўланадиган кўшимча даромад сифатида қолиши мумкин. Шу билан бирга, давлатнинг жазолаш ва мажбурий тўлатиш билан боғлиқ қўшимча харажатлари камайиб, солиқ тўловчилар ушбу тўловларни осонлик билан амалга оширишлари мумкин»¹, деб айтиб ўтган.

¹ Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – М.: Соцэкгиз. 1962.

Икки юз йилдан ортиқ давр мобайнида молия фани солиқларнинг аҳоли даромадлари ва иқтисодиётга таъсири масаласини ўрганмоқда. Шу пайтгача, олимлар солиққа тортиш даражасининг асосийлигини ва солиқ юки кўрсаткиччини белгилаш масаласини аниқлаштиришга ҳаракат қилмоқдалар.

Америка иқтисодчиси Артур Лаффер солиқларни камайтириш натижасида иқтисодиёт ва давлат даромадларининг ўсишини исботлаб берган. Бу тарихда Лаффер эгри чизиги, деб аталади.

R - солиқлар миқдори, g - солиқ ставкаси, %

1.1-расм. Лаффер эгри чизиги

Агар $g=0$ бўлса, давлат ҳеч қандай солиқ тушумига эга бўлмайди. Агар $g=100\%$ бўлса, натижа давлат учун яна шунга тенг бўлади, чунки ишлаб чиқарувчиларнинг ҳамма даромади бюджетга олиб қўйилади. Ишлаб чиқаришга ҳеч қандай қизиқиш бўлмайди. Солиқ ставкасининг бошқа ҳамма ҳолатларида давлат у ёки бу миқдорда даромадга эга бўлади ($0 < g < 100\%$). Солиқ ставкаси g^0 бўлганда солиқ тушумлари максимал даражага етади ($R_0 = R_{max}$). Хулоса шуки, солиқ ставкасининг маълум даражага етиши солиқ тушумларини кўпайтиради, унинг янада оширилиши, аксинча, солиқ тушумларини камайтиради. Иқтисодий субъектларнинг солиқ ставкасининг динамикасига таъсири бир ондаёқ сезилмайди, балки қандайдир вақт ўтгандан сўнг сезилади. Лаффер эгри чизиги давлат даромадларининг ўсиши солиқ ставкаларининг камайтиришига объектив боғлиқ эканлигини кўрсатади.¹

¹ Яхёев К. Солиққа тортиш назарияси ва амалиёти. -Т.: Фан ва технологиялар нашриёти, 2003. 20-бет.

XVIII-XIX асрларда хорижлик олимлар бюджет ва миллий даромад ўртасидаги пропорцияни, хўжалик субъектлари ва фуқаролардан солиқ олиш ўлчамларини таҳлил қилиб беришган. Солиқ юки кўрсаткичи ва иқтисодиётга таъсири ҳақида илк бор XVIII асрда ишора қилинган. Бу борада Ф. Юсти (1705-1771) солиқ юкини бюджет ва давлатнинг миллий даромади ўртасидаги боғлиқликни макродаражада ўрганган. Шу ўринда у мамлакат бюджети миллий даромаднинг 1/6 қисмини ташкил қилиши керак, деган фикрни олға сурган¹.

К.Гок эса, давлат бюджети харажатлари ва даромадлари билан миллий даромад ўртасидаги пропорцияларини асослаб берди. У аниқ мамлакат учун реал бўлган, иқтисодий ривожланишнинг турли босқичларида ҳаққоний бўлган солиқ юкини ягона, универсал ва шу билан бирга, оптимал кўрсаткичи бўлиши мумкин эмас, деб ҳисоблаган².

Юқоридаги фикрлардан келиб чиққан ҳолда айтишимиз мумкинки, айти бир мамлакат ёки солиқ тўловчилар учун солиқ юки кўрсаткичини аниқ ва оптимал аниқлаш мумкин эмас, буни фақат эмпирик аниқлаш мумкин. Чунки, бошқача аниқлашнинг йўли йўқ. Алоҳида бир мамлакат учун солиқ юкини конкрет аниқлаш учун ягона методологиянинг ўзи мавжуд эмас.

Биринчи жаҳон урушидан сўнг репарацион тўловлар миқдори, иттифокдошлар қарзларини тўлаш учун солиқ юки оғирлигини ўлчаш учун аниқ усулларини ишлаб чиқиш зарурияти туғилди. Бу усуллар методологик база сифатида, ҳисоблаш техникаси номукамал бўлишига қарамай, унинг роли ва мақсади бўлиб, ҳам умумий иқтисодиётда, ҳам аҳолининг алоҳида ижтимоий гуруҳлари кесишмаларида ва ишлаб чиқариш тармоқлари доирасида келгусида солиқ юки оғирлигини ўрганиш учун асос яратиб берди.

Иқтисодиётда назарий ва амалий жиҳатдан солиқ юки

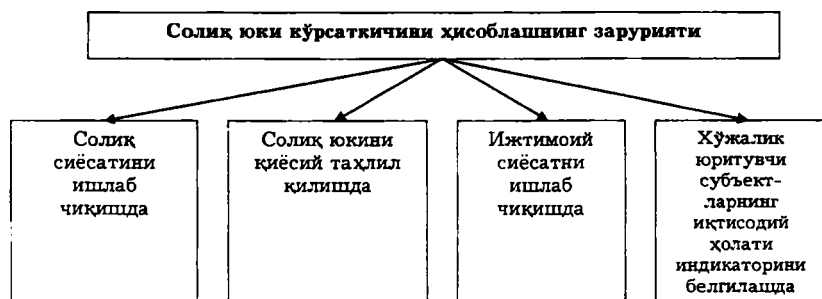
---

¹ Соловей Г.Г. Государственные бюджеты. – М. – Л., 1928. – С. 5.

² Пансков В.Г. Налоги и налоговая система Российской Федерации: Учебник. М.: Финансы и статистика, 2006. – 464 с.: ил. стр 93.

кўрсаткичига қизиқиш бежиз эмас. Ҳар бир мамлакат учун солиқ юки кўрсаткичини ҳисоблашнинг заруриятини схематик равишда қуйидагича ифодалашимиз мумкин:

1.2-расм. Иқтисодиётда солиқ юки кўрсаткичини ҳисоблашнинг зарурияти

Юқоридаги расмдан келиб чиқиб, солиқ юки кўрсаткичининг роли ва аҳамиятини қуйидагича асослашимиз мумкин.

Биринчидан, солиқ юкини ҳисоблаш ва аниқлаш ҳар бир давлатнинг солиқ сиёсатини ишлаб чиқиши учун керак. Эски солиқларни бекор қилиб, янги солиқларни жорий этиш, солиқ ставкалари ва солиқ имтиёзларини белгилаш орқали давлат иқтисодиётга босим ўтказишга йўл қўймайди. Макроиқтисодий нуқтаи назардан давлат солиқ юки орқали бюджетнинг даромад қисмини, солиққа тортиш базасини ва иқтисодиётга солиқларнинг таъсирини белгилашда фойдаланилади.

Иккинчидан, солиқ юки кўрсаткичи давлатнинг бошқа турли давлатлар солиқ юки ва солиқлари кўрсаткичлари билан қиёсий таҳлил қилиш учун керак. Мамлакат ҳудудида ишлаб чиқаришни жойлаштириш, инвестицияни тақсимлаш ҳамда капитал ҳаракатини йўлга қўйиш учун зарур. Шунингдек, мамлакат ичкарисиди ва ҳудудлар бўйича ҳам қиёсий таҳлил олиб бориш учун бу маълумотлардан фойдаланилади.

Солиққа тортишни босқичма-босқич ўзгартириб бориш муҳим омилга – турли даврлардаги солиқ юкини аниқлаб олишга имкон яратди.

Солиқ юки солиқларнинг жамият ҳаётида тутган ролининг умумий кўрсаткичини билдиради. Кўпгина давлатларда макроиктисодий даражада солиқ юкини ҳисоблаш ЯИМга кўра солиқлар ва йиғимлар умумий суммасига нисбатан амалга оширилади¹. Унинг кўриниши қуйидагича:

$$СЮ = \frac{С + Т}{ЯИМ} \times 100 \%$$

Бу ерда:

СЮ – солиқ юки;

С – солиқлар;

Т - тўловлар;

ЯИМ – мамлакатдаги ялпи ички маҳсулот.

Таъкидлаш лозимки, солиқнинг давлат ва жамият ҳаётидаги роли географик ва иклимий омилларга боғлиқ бўлади. Чунки бу омиллар миллий иқтисодиёт ривожига таъсир кўрсатади ва ўзга давлатлар иқтисодиётидан фарқлаш ва қиёслаш имкониятига эга бўлади.

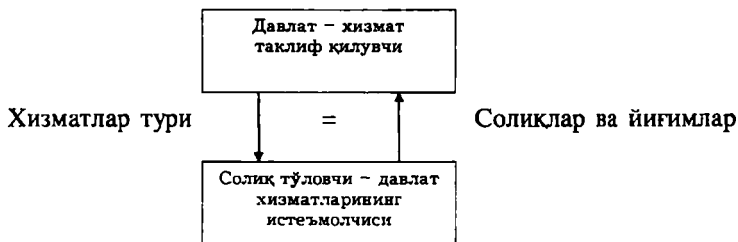
Статистик таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, солиқ юки ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига эга давлатларда юқори даражада. Бошқача қилиб айтганда, у ёки бу даражадаги солиқ юки давлатга қайтариш воситаси сифатида намоён бўлади. Чунки иқтисодиётни давлат томонидан динамик ривожлантириб боришда солиқ юкининг муҳим омили сифатида давлат сиёсатининг ижтимоий йўналтирилганлик даражаси юзага чиқади.

Учинчидан, солиқ юки кўрсаткичлари давлатнинг ижтимоий сиёсатига таъсир кўрсатади. Давлат бу кўрсаткичнинг натижаларига асосланиб, ўзининг ижтимоий сиёсатини ишлаб чиқади. Мудофаа, қўриқлаш хизматлари, маориф, тиббиёт, фан ва таълим харажатларини режалаштиради. Яъни, давлат аҳолига турли хил хизматлар кўрсатади. Шунинг ҳисобига солиқ тўловчи, аҳоли ва юридик шахслардан солиқ ундиради. Бу

---

¹ Налоги и налогообложение. Под ред. Б.Х.Алиева. –М.: Финансы и статистики. 2004. С.85

ердаги муаммоли масаланинг моҳияти шундаки, солиқ миқдорини оптимал даражасини белгилаш, чунки, солиқ тўловчи давлатга тўлаган солиқлари миқдорида ижтимоий хизматлар олишни хоҳлайди.

1.3-расм. Давлат ва солиқ тўловчиларнинг ўзаро муносабатлари

Шундан келиб чиқиб, давлат солиқ юкини белгилайди ва солиқ тўловчиларга турли хизматлар орқали бу маблағларни қайтаради. Бунини юқоридаги чизмада янада яққолроқ кўришимиз мумкин.

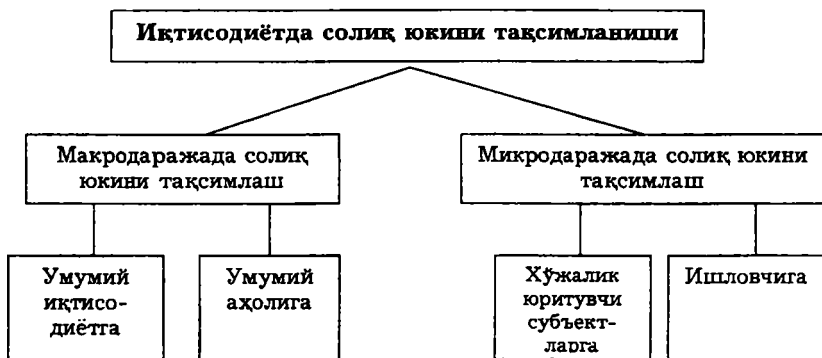
Солиққа тортиш асосларига диққат қилиш, уни пухта аниқ ишлаб чиқиш, тўлов муддатларини ва ҳажмини тўғри белгилаш адолатли солиқ юкини таъсис қилишга олиб келади.

Тўртинчидан, солиқ юки кўрсаткичларидан хўжалик субъектларининг иқтисодий фаолиятини белгилашда фойдаланилади. Айнан шу кўрсаткич ишлаб чиқаришга капитал қўйиш йўналишларини белгилаб беради. Ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва пасайтириш, иқтисодиётни тартибга солиш, тармоқлар бўйича ишлаб чиқариш масалаларини ҳал этиш, янги иш ўринларини яратиш, хўжалик субъектларини истеъмол ва жамғариш жараёнларини меъёрлаштириш, инвестицияларини йўналтириш каби масалаларни ҳал этишда солиқ юки кўрсаткичи катта ёрдам беради.

Иқтисодиётда назарий жиҳатдан солиқ юкини белгилаш икки йўналишда олиб борилади. Яъни, макро ва микродаражада белгиланади.

Макродаражада солиқ юкини иккига бўлишимиз мумкин, яъни, умумий, бутун иқтисодиёт ва аҳоли зиммасига тушадиган

солиқ юки. Бу кўрсаткич умумий бўлиб, юқорида келтириб ўтганимиздек, ЯИМга нисбатан солиқлар ва тўловларнинг улуши сифатида белгиланади.

1.4-расм. Солиқ юки даражасини белгилашнинг асосий йўналишлари

Макродаража бутун мамлакатнинг солиққа тортиш тизimini билдиради, бошқача айтганда, давлатнинг иқтисодиётга аралашувини, унинг солиқ босимини англатади. Бу ўринда солиқ юки корхоналар, соҳалар ва тармоқларга тақсимланади.

Шунингдек, юридик ва жисмоний шахсларнинг ҳар бири учун макродаражадаги солиқ юки аҳамиятсиз ҳисобланади. Чунки улар бюджетта ва бюджетдан ташқари фондларга солиқлар ва тўловларни ўз даромадларидан тўлашади.

Умумий аҳоли зиммасидаги солиқ юки бу аҳолининг тўлайдиган барча солиқлари йиғимларининг ЯИМга нисбати сифатида ҳисобланади.

Аҳолига солинадиган солиқ юкини дунё тажрибаси яна микро ва макро даражага бўлиб кўрсатади. Микродаража бир кишининг, макродаража умумий аҳолининг солиқ тўловидир.

Ҳар бир оила солиқ субъекти сифатида солиқ юкини ҳисоблаши муҳим ҳисобланади. Аҳолининг солиқ юки кўрсаткичи аҳоли жон бошига солинадиган барча солиқларни билдиради.

Биз ўз тадқиқотимизда мамлакатимизда аҳоли зиммасига тўғри келадиган солиқ юки хусусида ҳам тўхталишни лозим

топдик. Чунки, мамлакатдаги солиқ юкини икки субъект, яъни юридик шахс ва жисмоний шахс тўлайди. Ривожланган давлатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, солиқ юкининг асосий қисми жисмоний шахсларга тушади.

Жаҳоннинг илгор мамлакатлари давлат бюджети даромадлари таркибини таҳлил қилганимизда, ЯИМ таркибида тўғри солиқлар, яъни даромад солиқлари асосий ўринни эгаллайди. Эгри солиқлар улуши эса паст даражада. Ўзбекистон Республикасида эса, бунинг аксини кўришимиз мумкин. Чунки, бозор муносабатларига ўтиш шароитида эгри солиқлар кўпроқ фискал функцияни бажаради ва бу давлат учун зарурдир. Ишлаб чиқарувчилар нуқтаи назаридан келиб чиқсак ҳам бу фикр ўринлидир. Лекин, солиқ юкининг асосий қисми аҳоли зиммасига тушмоқда. Чунки, маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг охириги истеъмолчиси жисмоний шахслар ҳисобланади. Эгри солиқларнинг ҳақиқий тўловчиси ҳам маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг истеъмолчиси ҳисобланади. Шундан келиб чиқиб айтишимиз мумкинки, жисмоний шахслар ўзлари тўлайдиган солиқлар ва эгри солиқларни ҳам тўлайдилар. Бундан ташқари, юридик шахслар тўлайдиган айрим солиқ турлари ҳам мавжудки, булар маҳсулот таннархига киритилади. Маҳсулот таннархига киритилган солиқ тўловлари ҳам жисмоний шахслар зиммасига тушади. Демак, жисмоний шахслар зиммасидаги солиқ юкини ҳисоблашда бу кўрсаткичларни ҳисобга олиш лозим.

Юқоридаги фикрларимизни давлатимиз бюджет даромадлари мисолида кўриб чиқишимиз ҳам мумкин. Бюджет даромадлари кўрсаткичларидан эгри солиқларни, жисмоний шахслар тўлайдиган солиқларни, юридик шахслар томонидан маҳсулот (иш, хизмат)лар таркибига киритиладиган мол-мулк ва ер солиқларининг йиғиндисини олганимизда жисмоний шахслар зиммасидаги умумий солиқ юки келиб чиқади ёки улар бюджет даромадларининг қанча қисмини шакллантиришини кўришимиз мумкин.

Аҳоли зиммасидаги солиқ юкини аниқроқ таҳлил қилсак, жисмоний шахслар тўлайдиган барча солиқларни аҳолининг

йиллик ўртача сонига бўлсак, *аҳоли жон бошига тўғри келадиган солиқ суммаси* келиб чиқади.

– Бу ҳар бир кишига тўғри келадиган ўртача солиқ суммасини белгилаб беради. Иқтисодий адабиётларда ва амалиётда аҳоли жон бошига тўғри келадиган ЯИМ кўрсаткичи ҳисобланади. Солиқлар ЯИМнинг бир қисмини тақсимлаб бюджетга туширади. Демак, бу икки иқтисодий категория ўртасида узвий боғлиқлик мавжуд. Шундан келиб чиқиб айтишимиз мумкинки, аҳоли жон бошига тўғри келадиган солиқ суммасини ҳисоблаш ҳам иқтисодий мазмунга эга бўлган кўрсаткичдир.

Биз юқорида назарий жиҳатдан ёндошиб, давлат бюджети даромадлари кўрсаткичларини олиб, уларнинг йиғидисини аҳоли сонига бўлиб топдик. Бундан ташқари, аҳолининг солиқ юки кўрсаткичини қуйидаги формула асосида ҳам ҳисоблаш мумкин:

$$C_d = \frac{C : J_n}{D : J_n}$$

Бунда:

C_d – солиқ юки даражаси;

C – аҳолининг барча солиқлари;

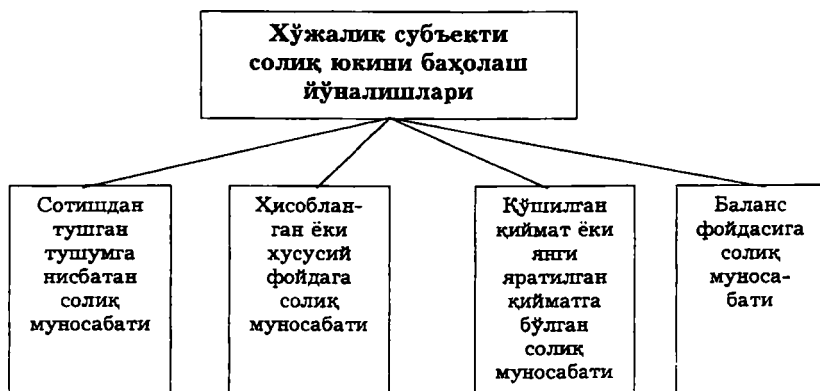
J_n – мамлакат аҳолиси сони;

D – аҳолининг барча даромадлари суммаси.

Аҳолига солиқ юкини баҳолашда аҳолининг тўлаган барча солиқларининг суммасидан келиб чиқиш лозим. Юқоридаги формулага асосан ҳисоблашнинг мураккаблиги шундаки, аҳолининг бевосита ва билвосита тўлаган солиқ ҳажмини аниқлаш қийин. Шу маънода, аҳоли асосий истеъмолчи ҳисобланади ва шу сабабли унинг зиммасига асосий солиқ юки тушади.

Ишчининг (меҳнат ҳақи олиб ишловчининг) солиқ юки даромад солиғидан иборат бўлади. Бу кўрсаткичдан турли мамлакатларда даромад солиғига тортишни таҳлил қилиш учун фойдаланилади. Бу кўрсаткич ривожланган мамлакатларда юқори ҳисобланади. Биргина шу солиқ ҳисобига АҚШ Федерал бюджетининг 45 фоизидан кўпроғи молиялаштирилади.

Хўжалик субъектлари учун солиқ юкини белгилаш муаммоларидан бири хўжалик юритувчи субъектнинг тўлаган барча солиқ ва йиғимларини айрим иқтисодчилар қўшилган қийматга нисбатан ҳисобласа, айримлар маҳсулот сотишдан тушган соф тушумга нисбатан ҳисоблайди. Бу тўғрисида ҳали-ҳануз аниқ бир тўхтамга келинмаган. Хўжалик субъектларида солиқ юкини ҳисоблаш ва баҳолаш турларини қуйидаги 1.5-расмда келтириб ўтамыз.

1.5-расм. Хўжалик субъектларида солиқ юкини баҳолаш услубиёти йўналишлари

Хўжалик субъектларида қўлланиладиган солиқ юки уларнинг оладиган даромадларига қараб белгиланади. Унга кўра, солиқ юки маҳсулот сотиш ҳажмидан келиб чиқиб ҳисобланади. Бу кўрсаткичга асосан фойда солиғи белгиланади.

Шунингдек, сотишдан олинган фойда ҳаммаша ҳам солиққа тортиш манбаи бўлиб ҳисобланмайди. Шу сабабли хўжалик юритувчи субъектнинг айрим солиқларининг бу кўрсаткичга таъсири бўлмайди.

Ҳар бир солиқ тури ўз манбаидан қатъи назар, баҳолаш мезонига эга. Энг асосийси бу – корхона фойдасидир. Яъни, хўжалик юритувчи субъект томонидан тўланадиган солиқлар ва тўловларнинг фойда кўрсаткичига таъсири ёки уларнинг улуши сифатида аниқланади. Бундан ташқари хўжалик юритувчи субъектнинг тўловлари унинг соф фойдасига

нисбатан ҳам аниқланади. Бу учун куйидаги формулага таянишимиз мумкин:

$$C_d = \frac{D\phi + Ic + Mc + Tc}{\phi}$$

ёки:

$$C_d = \frac{D\phi + Ic + Mc + Tc}{C\phi}$$

Бунда:

C_d – хўжалик юритувчи субъектнинг солиқ юки даражаси;

$D\phi$ – даромад (фойда) солиғи;

Ic – ишлаб чиқаришга солиқлар;

Mc – молиявий фаолиятдан олинган даромадлар учун солиқ;

Tc – тушумдан ёки оборотдан тўланадиган солиқлар;

ϕ – ҳисобланган фойда; маҳсулот сотишдан тушган тушумдан эгри солиқлар ва ишлаб чиқариш ҳамда сотиш харажатларини айириб ташлаган ҳолда;

$C\phi$ – соф фойда, солиқлар ва тўловлар тўлангандан кейин.

Кўпчилик иқтисодий адабиётларда фойда ёки соф фойда кўрсаткичи хўжалик субъектларининг солиқ юкини аниқ ифодалаб бера олмайди, деган фикр олға сурилади. Биз юқоридаги формула хўжалик юритувчи субъектнинг солиқ юкини аниқ ифодалаб беради, деган фикрда эмасмиз. Юқоридаги формула хўжалик юритувчи субъектнинг фойда ва соф фойда кўрсаткичларига солиқларнинг таъсири қандайлигини аниқлаб беради. Бу фақат хўжалик юритувчи субъектга нисбатан солиқ юки ва унга солиқларнинг таъсирини ифодалаб берувчи формулаларнинг бир йўналиши, холос.

Юқоридаги формуладан келиб чиққан ҳолда хўжалик юритувчи субъектнинг сотишдан тушган тушум ва фойда кўрсаткичларининг шаклланиш босқичини куйидагича ифодалашимиз мумкин (1.1-жадвалга қаранг).

ҚҚС ва акцизлар корхона даромадини оширувчи солиқлар сифатида қаралади. Шу маънода, ҳаммаша корхонанинг фойда кўрсаткичларига асосий эътибор қаратилади.

*Хўжалик юритувчи субъектнинг сотишдан тушган тушум ва фойда
кўрсаткичларининг шаклланиши*

Тўлиқ танварх			Фойданинг шаклланиши				
Ма- териал харажат- лар	Иш хақи	Амор- тизация	Солиқлар, жузладан ижтимоий ажратмалар билан биргаликда	Молиявий фаолиятда олинган даромадлар учун солиқ	Тушумдан ёки оборотдан олиннадиган солёқлар	Даромад (фойда) солиғи	Солиқлар ва тўловлар тўлагандан кейинги фойда ёки соф фойда

Хўжалик субъектларига солиқ юки белгилашнинг яна бир усули қўшилган қийматга нисбатан белгилашдир. Қўшилган қиймат хўжалик юритувчи субъектнинг маълум бир даврда янгидан яратган қиймати ҳисобланади. Яъни, хўжалик юритувчи субъект маълум нархдаги товарни ёки хом ашёни сотиб олиб, уни қайта ишлаш давомида унга қўшимча қиймат қўшади. Бу шу даврда янгидан яратилган қиймат ҳисобланади. Бу кўрсаткич барча солиқларнинг манбаи бўлиб ҳисобланади. Агар хўжалик юритувчи субъект қўшилган қиймат яратмаса, у ҳеч қандай солиқ тўловчи бўлиб ҳисобланмайди (мол-мулк ва ер солиқларидан ташқари), солиқ тўлайдиган манба ярата олмайди. Қўшилган қийматга асосан ҳисобланган солиқ юки кўрсаткичи хўжалик юритувчи субъектнинг солиқ юкини кенгроқ ифодалаб беради.

$$C_d = \frac{C}{K_k}$$

Бунда:

C – тўланган солиқлар ва тўловлар суммаси;

K_k – қўшилган қиймат.

Қўшилган қиймат таркиби тўғрисида тўхталадиган бўлсак, бизнингча, уни қуйидагича ифодалаш лозим бўлади:

$$K_k = A_m + M_x + I_a + E_s + S_t + \Phi$$

Бунда:

A_m – амортизация ажратмаси;

M_x – меҳнат ҳақи харажатлари;

Иа – ижтимоий ажратмалар;

Эс – эгри солиқлар;

Ст – бошқа солиқлар;

Ф – фойда;

Кўшилган қиймат таркибига амортизация ажратмалари, меҳнат ҳақи тўловлари, ижтимоий ажратмалар, эгри ва бошқа солиқлар ҳамда фойда ҳам қўшилади. Шу сабабли бу усулга кўра солиқ юкини ҳисоблаш мураккаброқ кечади.

Мамлакатимизда фаолият юритаётган хўжалик субъектлари таркибида якка тартибда фаолият юритаётган тадбиркорлик субъектлари ҳам мавжуд. Бу тадбиркорлар юридик шахс сифатида эмас, балки жисмоний шахс сифатида фаолият юритадилар. Бу субъектларда баланс ҳисоботи юритилмайди. Яъни, махсус солиқ режими асосида қатъий солиқ тўлайдилар. Уларнинг иқтисодий фаолияти давомида амортизация ажратмаси кўрсаткичини ҳисоблаш имконияти йўқ. Шу сабабли, фикримизча, улар яратаётган кўшилган қиймат таркибида амортизацияни ҳисобга олмаслик лозим. Аслида ҳисобга олишнинг илмий асосланган усули йўқ. Шу сабабли бу субъектларда солиқ юкини ҳисоблашда кўшилган қиймат таркибига амортизацияни қўшмасдан ҳисоблашни таклиф этамиз. У ҳолда формула қуйидаги кўринишга эга бўлади:

$$Ққ = Мх + Иа + Эс + Ст + Ф$$

Бунда:

Мх – меҳнат ҳақи харажатлари;

Иа – ижтимоий ажратмалар;

Эс – эгри солиқлар;

Ст – бошқа солиқлар;

Ф – фойда;

Бу усулнинг афзаллиги шундаки, у аниқ корхонанинг соҳасидан қатъи назар, индивидуал тадбиркорларнинг солиқ юкини ҳисоблаб бера олади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, кўп ҳолларда тўланган солиқлар суммаси билан корхонанинг фойда кўрсаткичига асосланиб,

солиқ юки ҳисобланади. Бундай ёндашув нотўғри, чунки фойда солиқ тўлови манбаи ҳисобланмайди.

Кўриб чиқилган барча усуллар хўжалик субъектларининг солиқ юкини ва улар фаолиятига солиқларнинг таъсирини ифодалаб бера олади. Демак, корхонанинг барча солиқлари ҳисобга олиниши керак. Жисмоний шахсларнинг даромад солиғи корхонанинг иқтисодий фаолиятига ҳеч қандай таъсир кўрсатмайди, фақат ишчининг даромадларига ўз таъсирини кўрсатиши мумкин, холос. Хўжалик юритувчи субъект жисмоний шахснинг даромадига нисбатан давлатнинг солиқ агенти сифатида муносабатда бўлади ва солиқни бюджетга ўтказиш билан чекланади. Бу солиқ ишчининг солиқ юкини ҳисоблашда ҳисобга олиниши шарт.

Солиқ юкини ҳисоблашнинг бу услубиётларини қўллаш тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, уларнинг бирортаси солиқ юкини ҳисоблашнинг энг маъқул варианты бўла олмайди. Фақатгина турли кўрсаткичларни ўзаро қиёслаш нисбатан солиқ юкини аниқлашга яқинлашади, холос.

Айни пайтда, солиқ назарияси бевосита солиқларни маҳсулотнинг характеридан қатъи назар, харидор ва истеъмолчи ўртасида бўлишни тавсия қилади. Шу сабабли хўжалик субъектлари учун универсал солиқ юкини белгилаш мумкин эмас.

Бугунги амалиётдаги солиқ юкини ҳисоблаш усулларининг ҳар бири афзаллик ва камчилик хусусиятларига эга. Шу сабабли уларнинг бирортаси иқтисодиёт тармоқларида мутлоқ даражада солиқ юкини белгилаш учун қафолат бера олмайди.

Шунингдек, иқтисодиётнинг тармоқлари ўзининг ишлаб чиқариш хусусиятларига эга, яъни, меҳнат унумдорлиги, материаллар базаси, капитал айланмаси, маҳсулотнинг мавсумийлиги каби хусусиятлари мавжуд. Бу омиллар ҳам ягона универсал солиқ юкини белгилаш имконини бермайди.

Дунё тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, солиқ тўловчиларга нисбатан солиқ юкини оширин (солиқлар юкини ошириш ва солиқлар ставкаларини кўтариш, солиқ имтиёзларини олиб ташлаш ва бошқалар) натижасида дастлаб солиқ тушумларини

оширади ва максимум даражага етгандан сўнг, бу кўрсаткичлар туша бошлайди. Шу сабабли бюджетга тушумлар камайиб кетади ва солиқ тўловчиларнинг муайян қисми таназзулга юз тугади ёки ишлаб чиқариш камайиб кетади, солиқ тўловчиларнинг қолган қисми эса солиқ тўлашдан ноқонуний равишда ўзини олиб қочади. Натижада яширин иқтисодиёт юзага келади.

Ҳозирги кунда солиқ қонунчилигига ўзгартиришлар кириштишда кўп давлатлар имтиёзлар ва чегирмаларни олиб ташлаш йўлидан бормоқда, янги тўловларни жорий қилишга интиломда. Бироқ бу ҳол даромаднинг ва солиққа тортиш капиталининг кескин камайиб кетишига олиб келади.

Солиққа тортишга доир дунё тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, солиқ тўловчиларнинг кўпроқ даромадларини солиқ сифатида олиш иқтисодиётга инвестицияларнинг камайиб боришига олиб келади. Агар солиқ ставкаси даромадларнинг 40 фоизига етса, у тадбиркорликнинг ривожланишига ва ишлаб чиқаришнинг кенгайишига салбий таъсир кўрсатади.

Бошқача айтганда, самарали солиқ тизими даромадларнинг 1/3 қисмини олиш билан давлат эҳтиёжини қондириши керак. Айни пайтда, солиқ юкининг аниқ кўрсаткичи макро ва микро-даражада турлича мамлакатларда турли хил намоён бўлади. Бу ўринда гап, аввало, давлат ва солиқ тўловчилар ўртасидаги мажбуриятлар ҳақида кетмоқда. Солиқ юки даражаси давлат аҳолисининг тиббий, таълим, коммунал ва бошқа хизматлар билан таъминлаш, бюджет харажатларига боглиқ ҳолда юзага келади. Мисол учун Швецияда аҳоли ўз даромадларининг 50 фоизини давлат хазинасига беради ва бу ишлаб чиқариш самардорлигига салбий таъсир этмаяпти. Бунинг ажабланидиган жойи йўқ, чунки давлат солиқ тўловчиларни иқтисодий ва ижтимоий томондан кенг ҳимоя қилиб келмоқда.

Зеро, солиқ юки аниқ солиқ тўловчининг фаолиятига зарар келтирмаслиги лозим. Шунинг учун давлат солиқ юкини белгилашда ўртача кўрсаткичлардан фойдаланиши лозим.

Албатта, ҳар бир мамлакат ўзининг турли миллий хусусиятлари ва ишлаб чиқаришидан келиб чиқиб, солиқ юкини

белгилайди. Ҳар бир мамлакатда турли хусусиятларга эга ўн минглаб фаолият юритаётган корхоналар бор. Уларнинг ҳар бири солиқ тўлашда турлича имкониятларга эга. Шу сабабли давлатлар миқёсида солиқ юқини қиёсий таҳлил қилишда ва макродаражада солиқ юқини ҳисоблашда солиқлар ва тўловларнинг ЯИМга нисбатини олиш орқали ҳисоблаш мақсадга мувофиқ бўлади.

Тадқиқотларимиз натижаси шуни кўрсатмоқдаки, кўпгина ривожланган давлатларда солиқ юқи юқори даражада. Фақатгина Япония ва АҚШда солиқ юқини пастроқ даражасини кўришимиз мумкин. Бу давлатларда солиқ юқининг юқори бўлишининг асосий сабаби мамлакатдаги ЯИМнинг ҳажми билан бевосита боғлиқдир. Чунки, дунё ЯИМнинг асосий қисми шу мамлакатларда ишлаб чиқарилади.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, солиқ юқи кўрсаткичлари давлатнинг солиқ, инвестиция ва ижтимоий сиёсатини ишлаб чиқишда асосий омиллардан ҳисобланади. Жумладан:

- мамлакат иқтисодиётидаги солиқ юқи давлат солиқ сиёсатининг натижаси бўлиб, ҳар қандай солиқ тизимининг сифат тавсифини ифодалайди. Шу билан бирга, олинаётган солиқлар даражаси, бир томондан, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг самарадорлигига, бошқа томондан эса, давлатнинг молиявий ресурсларга бўлган эҳтиёжи миқдори билан белгиланади. Шу сабабли солиқ юқининг оғирлигини камайтириш, биринчи навбатда, давлат харажатларини қисқартириш билан боғлиқдир;

- давлат ўзининг ижтимоий сиёсатини ишлаб чиқишда солиқ юқи кўрсаткичига асосланади ва бу унинг учун асосий манба бўлиб хизмат қилади;

- тадқиқотлар натижаси шуни кўрсатмоқдаки, хўжалик субъектларида солиқ юқи кўрсаткичини ҳисоблашда аниқ бир ягона услубиёт йўқ. Уни ҳисоблаш ва таҳлил қилиш учун бир неча усулларга асосланиш лозим.

1.2. Солиқ юки ва макроиқтисодий барқарорликнинг ўзаро муносабатлари

Ўзбекистон Республикасида ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти асосларини шакллантириш жараёнида барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш орқали аҳоли турмуш фаровонлигини ошириб бориш, қатор анча мураккаб иқтисодий муаммоларни ҳал қилишни тақозо этмоқда. Булар ичида макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш ва инвестиция муҳитини яхшилаш алоҳида долзарб аҳамиятга эга.

Солиқ ислохотларини амалга оширишнинг асосий мақсади макроиқтисодий самарадорликка эришиш ҳисобланиб, давлат солиқ сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда хизмат қиладиган бир қатор солиқ имтиёзлари, солиқ ставкалари ва солиққа тортиш базаларидан самарали фойдаланишга ҳаракат қилади. Лекин, булар иқтисодий ривожланишга ижобий ёки салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Улардан фойдаланишда эҳтиёткорлик билан, яъни иқтисодий ривожланишга ижобий таъсир этиш муаммоларини ҳал этиш билан ёндошмоқ лозим.

Солиқ юкининг ва солиқ сиёсатининг макроиқтисодий ҳолатга таъсири жуда катта бўлиб, мамлакатда яратиладиган янги ички маҳсулот ва миллий даромаднинг ўзгариши солиқ сиёсатининг самарасига бевосита боғлиқдир. Солиқ юкининг макроиқтисодий ҳолатга таъсирини солиқларнинг ялпи талаб ва ялпи таклифга, инвестицион муҳитга, истеъмолга, иқтисодий барқарорликка таъсири каби масалалар билан баҳолаш мумкин.

Солиқлар ҳар бир давлат учун муҳим молиявий манба бўлиб, бюджетни шакллантиришда ва иқтисодиётни тартибга солишда муҳим вазифаларни бажаради. Дунёнинг барча мамлакатларида солиқлар давлат бюджети даромадларининг асосий манбаи ҳисобланади.

Солиқ юки ва мамлакатнинг бюджет-солиқ сиёсати макроиқтисодий барқарорликка эришишнинг муҳим омилларидан саналади. Иқтисодий ўсиш, макроиқтисодий барқарорликка эришиш ва инвестиция муҳитини яхшилашда мамлакатдаги

солиқ юки ва солиқ сиёсати алоҳида ўрин тутади ва бу масалаларни такомиллаштириш лозимлиги бугунги кун иқтисодиётининг асосий талабидир.

Иқтисодий назария курсидан маълумки, барча макроиқтисодий жараёнлар микродаражадан, қуйидан бошланади. Яъни, хўжалик субъектларининг молия-солиқ муносабатлари қанчалик такомиллашса, улардаги давлат билан бўладиган иқтисодий муаммолар ечилса, яъни солиқ юки камайтирилса, макроиқтисодий барқарорлик таъминланади ва мамлакатдаги инвестиция муҳити яхшиланади. Чунки, хўжалик субъектларида солиқ юки қанча енгиллашса, уларнинг ишлаб чиқариш фаолияти ривожланади, инвестицион жамғариши ошиб боради. Бунинг натижасида миллий ишлаб чиқариш ҳажми ортади, пул муомаласи яхшиланади, инфляция даражаси пасаяди ва бюджет даромадлари барқарорлиги таъминланади.

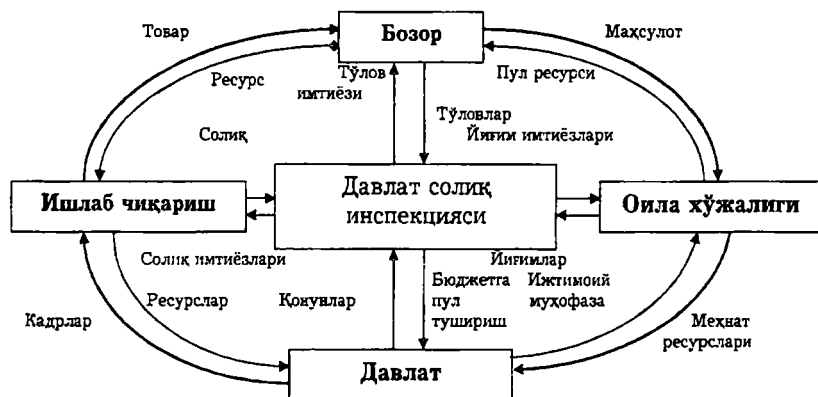
Солиқ ставкаларининг ўзгартирилиши, яъни солиқ юкининг ўзгариши бевосита талаблар йиғиндисига таъсир қилади. Истеъмолнинг ҳам, инвестицияларнинг ҳам ҳажми солиқларнинг катта-кичиклигига боғлиқ бўлади. Масалан, бюджетга солиқ тушуми камайиб, давлат харажатлари аввалгича қолган пайтда истеъмол ва инвестиция харажатларининг ўсиши рағбатлантирилади.

Солиқ тушумларининг даражаси нафақат ижтимоий-иқтисодий омиллар таъсирида юзага келади, балки солиқ тизимидан самарали фойдаланишга ва унинг ўз вазифаларини қандай бажаришига ҳам боғлиқ бўлади. Бу функцияларнинг таъсири ҳақида мамлакат иқтисодиётидаги солиқ юки орқали мулоҳаза қилиш мумкин.

Давлат миқёсида солиқ тушумидан йиғилган маблағдан фойдаланиш ва маблағни давлат миқёсида қайта тақсимлаш, давлатни бошқаришга, такрор ишлаб ишлаб чиқаришга ресурс сифатида сарфлаш жараёни солиқларнинг макроиқтисодий ҳаракатини ифодалаб беради.

Бу макроиқтисодий ҳаракат ижтимоий ишлаб чиқаришнинг барча бўғинларида солиқдан тушган маблағларнинг ҳаракатини ифодалайди.

1.6-расмдан кўриниб турибдики, солиқларнинг макроиқтисодий ҳаракати ишлаб чиқаришни, ишлаб чиқарилган маҳсулотни бозорда сотишни, оила хўжалигининг даромадларини ва пировард натижада давлат бюджетининг харажатларини қоплашда фаол иштирок этади. Солиқлар ушбу ҳаракат жараёнида уй хўжалиқларини ижтимоий ҳимоялашда иштирок этади.

1.6-расм. Солиқ тушумининг макроиқтисодий ҳаракати¹

Давлатнинг бир қанча макроиқтисодий муаммоларини ҳал этишда, яъни, пул муомаласини яхшилашда, давлат бюджетини даромадлар билан таъминлашда, давлат бюджети камомadini қоплашда ва инфляция даражасини ушлаб туришда катта амалий ёрдам беради. Агарда, давлат солиқ сиёсатини ишлаб чиқишда кичкина бир хатоликка йўл қўйса ёки солиқ юкини озгина оширса, макроиқтисодий мувозанат йўқолади. Иқтисодиёт изидан чиқади. Бунинг энг оддий кўринишларидан бири яширин иқтисодиётнинг юзага келишидир. Яширин иқтисодиёт ўз-ўзидан давлатга ҳам, фуқароларга ҳам салбий таъсир кўрсатади. Шунинг учун маълум даврдаги солиқ сиёсатини пухта ва аниқ ишлаб чиқиш лозим.

Маълумки, мамлакат иқтисодиётидаги солиқ юки давлат солиқ сиёсатининг натижаси бўлиб, ҳар қандай солиқ тизими-

¹ Тошмуродов Т. Солиқлар. Изоҳли луғат. -Т.: «Мехнат», 2003. 68-бет.

нинг сифат тавсифини кўрсатади. Шу билан бирга, олинаётган солиқлар даражаси, бир томондан, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги, бошқа томондан эса, давлатнинг молиявий ресурсларга бўлган эҳтиёжи миқдори билан белгиланади. Шу сабабли солиқ юкининг оғирлигини камайтириш, биринчи навбатда, давлат харажатларини қисқартириш билан боғлиқдир.

Давлат ЯИМнинг бир қисмини мажбурий тўлов сифатида олиб кўйиши солиқларнинг иқтисодий моҳиятини ташкил этади. Қуйидаги 1.2-жадвал маълумотларига эътибор қаратадиган бўлсак, мамлакатимизда солиқ юки ЯИМга нисбатан 1991 йилда 49,1 фоиздан 2005 йилда 22,6 фоизгача тушди.

Солиқ юкининг 27,5 пунктга камайтирилиши 2004 йилга келиб Ўзбекистон Республикасининг молиявий ва макроиқтисодий барқарорлигини таъминлашга хизмат қилди.

1.2-жадвал

Ўзбекистон Республикасида солиқ юки¹ (ЯИМга нисбатан фоизларда)

Йиллар	Солиқ юки даражаси
1991	49,1
1992	31,6
1993	36,0
1994	29,2
1995	29,8
1996	34,3
1997	30,0
1998	31,0
1999	29,3
2000	28,0
2001	25,7
2002	25,0
2003	23,8
2004	22,5
2005	22,6
2006	21,3

¹ Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги маълумотлари асосида муаллиф томонидан ҳисобланган. Бу ерда давлатнинг мақсадли жамғармалари ҳисобга олинмаган.

Шу нарсани эътиборга олиш лозимки, солиқ юки ЯИМга нисбатан камайишини давлатнинг иқтисодийга аралашуви камайди, деб тушуниш нотўғри. Бу бир томонлама қараш. Чунки, давлат миқёсида бир қанча солиқлар ҳисобланиб, ундирилмасдан қолиб кетади.

Яъни, боқимандалик суръати ҳам ўсган бўлиши мумкин. Бу кўрсаткични ҳисобга олмасдан солиқ юкини аниқлаш, мамлакат *миллий солиқ тизими* тўғрисида нотўғри хулоса чиқаришга олиб келади.

Солиқ юки 1991 йилда ЯИМга нисбатан 49,1 фоизни ташкил этган. 1992 йилда эса бу кўрсаткич 31,6 фоизгача тушган. 1993 йилда бу кўрсаткичда бироз ўсиш суръати кузатилган. 1998 йилдан бери солиқ юки мамлакат миқёсида пасайиш суръатига эга. Бу сиёсат натижасида мамлакатда барқарор иқтисодий ўсиш кузатилмоқда ва биз буни бевосита оқилона солиқ сиёсатининг натижаси дейишга ҳақлимиз.

2005 йилда ЯИМга нисбатан солиқ юки кўрсаткичи мамлакатимизда 22,6 фоизни ташкил этган бўлса, бу ривожланган давлатлар кўрсаткичларига яқин келади ва улардан паст даражада ҳам дейишимиз мумкин.

Мамлакатимизда бюджет-солиқ сиёсатининг оқилона қўллалиши туфайли 2005 йилда давлат бюджети профицити ЯИМга нисбатан 0,1 фоиз миқдориди яқунланди (3-иловага қаранг).

ЯИМнинг ўсиши 2005 йилда 7,7 фоизни ташкил этди. Бу олдинги йилларга нисбатан энг юқори кўрсаткичдир.

Йиллик инфляция даражаси эса 7,8 фоиз бўлди. Марказий банкнинг қайта молиялаш ставкаси 16 фоизни ташкил этди. Бу олдинги йилларга қараганда ижобий макроиқтисодий кўрсаткичлар ҳисобланади.

Албатта, кейинги йиллардаги макроиқтисодий ва молиявий барқарорликка эришилган бу ижобий натижалар жамиятимиз иқтисодий ҳаётининг барча соҳаларини, авваламбор, амалга ошириляётган ислохотлар натижаларини, янгича жараёнлар ва сифат ўзгаришларни ҳисобга олиб чуқур таҳлил этиб, керакли хулосалар чиқариб боришни тақозо этади.

Дунёнинг ривожланган давлатларида ЯИМга нисбатан солиқ юки 30 фоиз атрофида тебранади. Яъни, ривожланган давлатлар ишлаб чиқарган маҳсулотини учдан бир қисмини солиқлар қайта тақсимлаб давлат бюджетига туширади. Бизнинг республикамызда солиқлар (давлат бюджетининг мақсадли жамғармаларисиз) ЯИМнинг бешдан бир қисмини қайта тақсимлаб давлат бюджетига туширмоқда. Ваҳоланки, бу кўрсаткич 1991 йилда ЯИМнинг иккидан бир қисмини ташкил этар эди.

Ўзбекистонда давлат бюджетини ЯИМни қайта тақсимлашдаги ролини характерловчи маълумотлар шунини кўрсатмоқдаки, солиқлар алоҳида турларининг ўзгариш суръати жуда нотекис бўлиб, охириги йилларда солиқлар ва солиқсиз тушумлар ўсиш тамойилига эга бўлганлигини кўрсатади. Жумладан 1995-2005 йилларда молмулк солиғи ва ресурс тўловлари солиқларининг ЯИМни қайта тақсимлашдаги улушининг ўсиши, бож тўловлари ва экспортга солиқлар улуши эса пасайиши кузатилади. Республикада солиқларнинг бошқа турларининг улуши эса, пасайиш характерига эга. Масалан, даромад (фойда) солиғи 1995-2004 йилларда бюджетга тушуми ЯИМга нисбатан 11 фоизгача камайди. Албатта, бу солиқ тури бўйича солиқ юкининг пасайиши республикамызда иқтисодий эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштириш бўйича олиб борилаётган ишларнинг ижобий натижасидир. Ялпи ички маҳсулотни тақсимлашда солиқлар алоҳида турлари бўйича улушининг ўзгариши, биринчидан, республика бозор иқтисодиётига ўтиши жараёнида давлат бюджети орқали қайта тақсимлаш жараёнларини амалга ошириш механизмларини такомиллаштириб бориш билан боғлиқ бўлса, иккинчидан, бу республика ЯИМни қайта тақсимлашда бюджетдан ташқари фондлар ролининг ортиб бораётганлигини характерлайди.

Республика давлат бюджети харажатлар қисми қараб чиқилганда, кейинги йилларда ЯИМда кўплаб ижтимоий сарфларнинг фоизда ифодаланган салмоғи қисқариб бораётганини кузатишимиз мумкин. Масалан, 1995-2004 йилларда ижтимоий-маданий соҳаларга сарфларнинг республика ЯИМдаги улуши 8 фоизгача камайди.

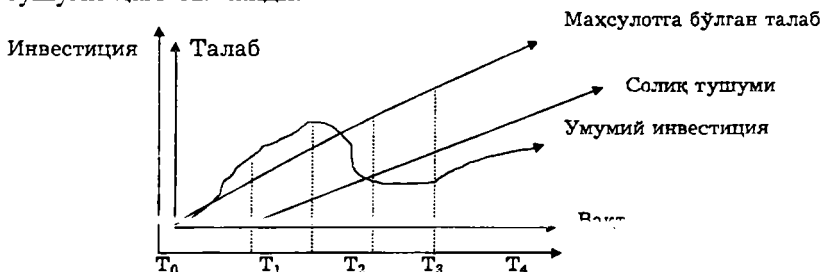
Макроиктисодий барқарорликка эришиш учун давлат бюджети даромадлари ва харажатлари мувозанатда бўлишини таъминлаш лозим. Лекин, кўпчилик ҳолларда давлат бюджети харажатлари даромадларидан ортиқчилиги кузатилади, бунинг оқибатида бюджет тақчиллиги юзага келади. Бунинг сабаблари кўп бўлиб, улар ичида, давлатнинг жамият ҳаётининг барча соҳаларидаги ўрнининг узлуксиз ошиб бориши, унинг иқтисодий ва ижтимоий вазифаларининг кенгайиши алоҳида ўрин тутади.

Келажақда республикада давлат бюджети тақчиллигининг кўзда тутилган даражасини ушлаб туриш учун қуйидаги тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ:

- солиқ имтиёзларини қисқартириш;
- харажатларнинг самарадорлик даражасини ошириш;
- бошқарув харажатларини имконият даражасида камайтириш.

Солиқ механизмидаги ўзгаришлар ялпи талаб ва ялпи таклифнинг ўзгаришига таъсир қилиши билан биргаликда, инвестициялар ўзгаришига ҳам таъсир қилади.

Барча давлатлар иқтисодиётини ривожлантиришда ва макроиктисодий барқарорликни таъминлаш мақсадида турли сармояларни жалб этади ва маҳсулотлар (товарлар, ишлар) ҳажми ўсишини таъминлайди. Бу, ўз навбатида, давлат бюджетига кўпроқ солиқ тушишини таъминлайди. Қуйидаги 1,7-расмда кўриниб турганидек, инвестиция ҳажми оширилмаса, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ҳам, давлат бюджетига солиқ тушуми ҳам ошмайди.

1.7-расм. Инвестицияларнинг солиқ тушуми ўсишига таъсири¹

¹ Тошмуродов Т. Солиқлар. Изоҳли луғат. -Т.: «Меҳнат», 2003. 68-бет.

Чизмада кўрсатилганидек, умумий инвестицияларнинг ҳажми ортиши давлат бюджетига солиқ тушумининг ўсишини таъминлайди. Чунки инвестиция ҳажми талабга нисбатан T_2 нуқтага етказилмаса, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ҳам, солиқ тушуми ҳам барқарор ўсмайди. Солиқ тушуми T_1 нуқтадан бошлаб ўса бошлайди ва T_2 нуқтагача мутаносиб равишда юксалишда давом этиб, кейин камайса ҳам солиқ тушуми кўпайиши ҳисобига ошиб боради.

Аслида солиқлар, солиқ юки ва инвестициялар ўртасида ўзаро боғлиқлик мавжуд. Солиқлар воситасида янгидан яратилган қийматнинг давлат ва солиқ тўловчилар ўртасида тақсимланиши солиқ юки ва инвестициялар ўртасидаги алоқадорликни таъминлайди. Солиқ юкининг енгиллашиши кўп жиҳатдан солиқ тўловчиларни ишлаб чиқариш фаолиятини рағбатлантиради, уларда ишлаб чиқаришни кенгайтиради ва янги технологияларни ишлаб чиқаришга жорий қилишни кучайтиради. Ўз навбатида, солиқлар воситасида инвестицияларнинг рағбатлантирилиши келажакда давлат бюджетига тушадиган солиқ суммасини кўпайтиради. Биргина 2005 йилнинг 11 апрелидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш борасидаги кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони¹ мувофиқ, 2005 йилнинг 1 июлидан бошлаб тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этадиган иқтисодий тармоқлари корхоналари асосий фаолияти бўйича даромад (фойда) солиғи, мулк солиғи, ижтимоий инфраструктурани ривожлантириш ва ҳудудларни ободонлаштириш солиғи, экология солиғи, микрофирма ва кичик корхоналар учун белгиланган ягона солиқ тўлашдан, шунингдек, Республика йўл жамғармасига мажбурий ажратмалар тўлашдан озоғ этилди.

Бундан ташқари, тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестициялар ҳажми кўйидагича бўлганда мазкур солиқ имтиёзлари берилди:

---

¹ «Халқ сўзи», 2005 йил, 12 апрель, № 69 (3614).

- 300 минг АҚШ долларидан 3 миллион АҚШ долларигача – 3 йил муддатга;

- 3 миллион АҚШ долларидан 10 миллион АҚШ долларигача – 5 йил муддатга;

- 10 млн АҚШ долларидан ортиқ бўлганда – 10 йил муддатга.

Бу, ўз навбатида, инвестицияларнинг жалб қилинишига ва уларнинг миқдори ошишига ўзининг катта таъсирини кўрсатди.

Солиқлар орқали қўшилган қиймат кўпроқ миқдорда давлат томонидан ўзлаштирилса, яъни солиқ юки кўпайса, хўжалик субъектларининг ишлаб чиқаришни кенгайтириш имкониятларини шунчалик чеклайди.

Бугунги кунда ҳукуратимиз томонидан иқтисодийнинг айрим оқсаб қолаётган соҳаларига инвестицияларни жалб қилиш сиёсати олиб борилмоқда. Инвестицияларни жалб қилишнинг энг оптимал усули имтиёзлар бериш усулидир. Давлат томонидан солиқ соҳасидаги берилган бир қанча имтиёзлар ана шу соҳаларда инвестициялар кўламини оширади. Бу келажакда давлат бюджетига янги солиққа тортиладиган базани шакллантиради. Ўз навбатида, ишсизлик камаяди, аҳолининг пул даромадлари ортади, ишлаб чиқариш суръатлари ўсади ва шунга ўхшаган бир қанча макроиқтисодий муаммолар ечилади. Ана шунинг учун ҳам шундай соҳаларга инвестицияларнинг киритилишининг қайсидир маънода солиқлар, солиқ юки, инвестициялар ва макроиқтисодий барқарорлик ўртасидаги алоқадорликнинг бир кўриниши сифатида изоҳлаш мумкин.

Республикамызда оқилона бюджет-солиқ сиёсати орқали макроиқтисодий барқарорликка эришиш мақсадида қуйидаги вазифаларни амалга ошириш лозим деб ўйлаймиз:

➤ фискал сиёсатни амалга ошириш мақсадида солиқ тизимини шакллантириш, солиқ ставкасини оптимал чегарасини аниқлаш ва табақалаштириш;

➤ солиқ имтиёзларини белгилаш иқтисодий фаолликни рағбатлантириш орқали иқтисодий ўсишни таъминлаш ва аҳоли фаровонлигини ўстириш.

1.3. Ўзбекистон Республикасида хўжалик субъектларини солиққа тортишнинг ҳуқуқий-меъёрий асослари

Иқтисодиётнинг давлат томонидан солиқлар орқали тартибга солиниши давлат бюджетини шакллантириш, солиқ солиш воситасида давлатдаги у ёки бу жараёнларнинг ривожланишига таъсир кўрсатиш усули ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида амал қилаётган солиқ тизими кўп томонлама миллий иқтисодиётнинг ўзига хос хусусиятларини акс эттириши билан бирга, жаҳоннинг солиқ солиш тамойилларига мос келади.

Ҳозирги кунда солиқ сиёсатидаги муҳим муаммолардан бири солиқ муносабатларини тартибга солувчи солиқ қонунчилиги ва унинг меъёрий ҳужжатларини такомиллаштириш ҳисобланади. Бугунги кунда солиқ қонунчилигининг нобарқарорлиги, ундаги ҳаддан зиёд кўп йўриқномалар, фармойишлар ва бошқа меъёрий ҳужжатлар бу тизимнинг самарали ишлашига салбий таъсир кўрсатаётти. Шундан келиб чиққан ҳолда солиқ қонунчилигини такомиллаштириш ва шу соҳага доир ягона ҳужжатни тайёрлаш ва амалиётга киритиш бугунги куннинг талабидир.

Ўзбекистон Республикаси солиқ сиёсатининг ҳуқуқий асослари давлат мустақиллигининг биригчи кунларидан бошлаб яратила бошланган. Ўзбекистон Республикасининг 1991 йил 31 августдаги «Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги тўғрисида»ги қонунида Ўзбекистон Республикаси бундан буён ўзининг мустақил солиқ сиёсатини олиб боради, деб кўрсатилган¹. Қолаверса, давлат солиқ сиёсатининг асослари Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ҳам баён этилган.

1991 йилда бир қатор солиқ соҳасида қонунлар қабул қилинган эди. Булар ичида энг асосийларидан бири 1991 йил 15 февралдаги Ўзбекистон Республикасининг «Қорхоналар, бирлашмалар ва ташкилотлардан олинадиган солиқлар тўғрисида»ги қонуни ҳисобланиб, унга кўра, мулкчилик шакли,

---

¹ Яҳёев Қ. Солиққа тортиш назарияси ва амалёти. – Т.: 2003. 27 бет.

хўжалик юритиш услубидан қатъи назар, барча хўжалик субъектлари умумий тарзда солиққа тортиладиган бўлди. Шундан кейинги даврларда давлат мулкани хусусийлаштириш, давлат тасарруфидан чиқариш жараёнининг авж олиши, мулкчилик соҳасидаги давлат монополиясига барҳам берилиши билан турли шаклдаги мулкчиликка асосланган корхоналар кескин кўпайгани натижасида солиқ муносабатлари соҳасида ҳам туб ўзгаришлар амалга оширилди. Солиққа тортиш соҳасида мулкчилик шаклидан қатъи назар, барча корхона ва ташкилотлар бир хил шароитга эга бўлдилар, уларнинг солиққа оид ҳуқуқлари ва мажбуриятлари тенг бўлди. Бундан ташқари, 1993 йил 7 майда, «Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар тўғрисида»ги қонун қабул қилинди.

Солиқларнинг ҳуқуқий асосини белгилаб берувчи ҳужжат 1997 йил 24 апрелда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Солиқ Кодекси ҳисобланади. Бу Кодекс мамлакат миқёсида хўжалик субъектлари ва жисмоний шахсларни солиққа тортиш бўйича меъерий ҳужжат ҳисобланади.

1997 йилнинг август ойида Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси давлат солиқ хизмати тўғрисида»ги қонуни қабул қилинди. Бу қонунда солиқларни ҳисоблаш ва бюджетга ундиришни ташкил қилишдаги солиқ идораларининг ҳуқуқ, вазифа ва мажбуриятлари белгилаб берилди.

Давлат солиқ идоралари ва солиқ тўловчилар (хўжалик субъектлари ва жисмоний шахслар) ўртасидаги муносабатлар, давлат бюджетининг мажбурий тўловлари солиқ соҳасидаги ҳуқуқий меъёрлар билан тартибга солинади. Ўзбекистон Республикаси бўйича солиққа тортишга оид қонунларни қабул қилиш қуйидаги тартибда амалга оширилади (1.8-расм).

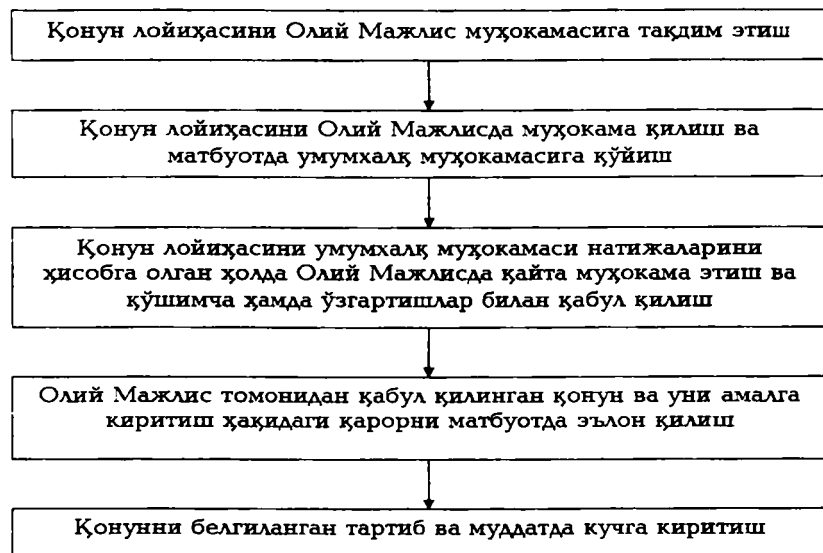
Унга кўра, солиқ тўғрисидаги қонунларнинг дастлаб лойиҳаси ишпаб чиқишапи. Бу вазифани бизнинг республикада Олий Мажлис Қонунчилик палатасининг «Бюджет ва иқтисодий ислохотлар» қўмитаси, Молия вазирлиги ва Давлат солиқ қўмитаси амалга ошириши мумкин. Қонун лойиҳаси тайёрлангандан сўнг Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутатлари муҳока-

масига тақдим этилади. Шундан сўнг қонун лойиҳаси муҳокамадан ўтгандан кейин қонун белгиланган тартибда ва муддатда кучга киритилади.

Ҳар бир янги солиқ, тўлов, бож ва йиғимлар махсус тартибда юқори ташкилот томонидан тасдиқланади ва жорий қилинади.

1.8-расм. Солиқ тўғрисидаги қонунларнинг қабул қилиниши тартиби¹

Шу ўринда биз солиқ қонунчилигини ишлаб чиқишда Германия тажрибасини эътиборга лойик, деб ўйлаймиз. Германияда солиқ соҳасидаги қонунларни жорий этишдан аввал, қонун лойиҳасини ишлаб чиқишда солиқ соҳасидаги 5 та олим-мутахассисларга 5-6 ой муддат берилади.

Изланувчи олимларга ишнинг натижасидан қатъи назар, муаллифлик ҳақи олдиндан тўлаб қўйилади. Тайёрланган солиқ қонунлари лойиҳалари кўриб чиқилиб, ягона лойиҳани танлаш учун беш кишидан иборат экспертлар гуруҳи ишлаб, энг маъқул лойиҳани танлаб, парламентга ўтказилади ва у томонидан тасдиқланади. Хулоса қилиб айтсак, лойиҳанинг илмий асосланганлиги ва тўғрилигига жавобгар шахс бор, керак бўлса,

¹ Тошмурадов Т. Солиқлар изоҳли луғат. «Меҳнат», – Т.: 2003 й. 139 б.

лойиҳа муаллифи ҳамма жойда шу солиқ бўйича маслаҳатлар беради ҳамда тушунтиришлар олиб боради. Мамлакатимизда ҳам Германия солиқ қонунчилигининг ушбу тажрибаси жорий этилса, бугунги кунда солиқ тўловчилар ўртасида катта муаммога айланиб бораётган солиқ тизимининг нобарқарорлиги анча такомиллашар эди. Молия йилининг бошида Давлат бюджетининг параметрлари қабул қилинганда Олий Мажлис томонидан тасдиқланган солиққа тортиш ставкалари ва ҳаттоки, солиқ услублари ҳам йилнинг ўртасига келиб ўзгариб қолаётганлиги солиқ тўловчиларга жиддий муаммолар келтириб чиқармоқда. Бу ўзгаришлар уларнинг молия-хўжалик фаолиятларига салбий таъсир этяпти.

Бизнингча, солиқ тўғрисидаги меърий ҳужжатларни аниқ ва пухта ишлаб чиқиш лозим. Бу самарали солиқ сиёсатини ташкил этишда муҳим роль ўйнайди. Ўз навбатида солиқ тўловчиларнинг ҳам солиқ сиёсати тўғрисида ижобий хулоса чиқаришга ундайди.

Бугунги кунда хўжалик субъектларини солиққа тортишнинг ҳуқуқий асослари ҳукуватимиз томонидан мунтазам равишда такомиллаштирилиб борилмоқда.

Зеро, Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодексининг 11-моддасида солиқ тўловчиларнинг ҳуқуқлари баён этилган. Бунга қуйидагилар киреди:

- солиқ органларидан солиқ ҳақидаги қонун ҳужжатлари масалалари бўйича ахборот ва маслаҳатлар олиш;

- қонунларда белгилаб қўйилган тартибда солиқ имтиёзларидан фойдаланиш;

- ўзи томонидан ортиқча тўлаб юборилган солиқ ва йиғимлар суммасини қайтаришлари учун сўралган ёзма ариза билан мурожаат қилиш;

- солиқлар ва йиғимлар бўйича бюджет олдидаги ўз мажбуриятлари (қарзлари) ҳақидаги солиқ идоралари ихтиёрида бўлган маълумотлар билан танишиш;

- солиқ идоралари томонидан ўз фаолияти юзасидан ўтказилган текшириш материаллари билан танишиб чиқиш,

далолатнома нусхаларини олиш, текширув натижаларидан норози бўлганида эса ўн кунлик муддат ичида ўз норозилиklarини солиқ идораларига билдириш;

- солиқ идораси қарорлари ва уларнинг мансабдор шахслари хатти-ҳаракатлари устидан юқори солиқ идорасига ёки судга шикоят қилиш;

- солиқ объектларини ҳисобга олиш, солиқлар ва йиғимларни ҳисоблаб чиқариш ва тўлашда ўзлари йўл қўйган хатоларни солиқ идоралари томонидан аниқлангунга қадар мустақил равишда аниқлаш ва тузатиш ҳуқуқларига эгадирлар. Солиқ қонунчилигида бундан ташқари бошқа ҳуқуқлар ҳам берилиши мумкин.

Солиқ тўловчилар қонунчиликда кўрсатилган бир қанча ҳуқуқлар билан бирга, қатор мажбуриятларга ҳам эга бўладилар. Унга қуйидагилар киради:

- белгиланган тартибда ва муддатда солиқ идораларида рўйхатдан ўтиш, юридик манзили ўзгарганда эса бу ҳақда 10 кун ичида солиқ идорасига хабар бериш;

- солиқлар ва йиғимларни тўла ҳамда ўз вақтида бюджетга тўлаш;

- бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоб ҳужжатларини қонун ҳужжатларига мувофиқ юритиш;

- молиявий ҳисоботларни, солиқлар бўйича ҳисоб-китобларни ёки даромадлар тўғрисидаги декларацияларни қонунларга белгиланган тартибда ва муддатларда солиқ идораларига тақдим этиш;

- солиқлар ва йиғимларни ҳисоблаб чиқариш, тўлаш билан боғлиқ ҳужжатларни, маълумотларни, шунингдек, солиқ ва йиғимлар юзасидан имтиёзга эгалик тўғрисидаги ҳужжатларни солиқ идорасига ўз вақтида тақдим этиш;

- солиқлар ва йиғимларни ҳисоблаб чиқариш, тўлаш масалаларини текшириш учун солиқ идораларининг мансабдор шахсларини даромад олиш ёки солиқ солиш объектларининг сақлаши билан боғлиқ бинолар ва жойларга киришга рухсат бериш;

- солиқ ҳақидаги қонун талаблари бузилишига барҳам бериш тўғрисида солиқ идораси берган фармойишларни, солиқ

идораси мансабдор шахси талабларини дарҳол бажариши лозим. Қонун ҳужжатларида солиқ тўловчиларга бошқа мажбуриятлар белгиланиши мумкин.

Солиқ тўловчилар хўжалик субъектлари ва жисмоний шахслар Солиқ Кодексида белгилаб берилган ушбу мажбуриятларини тўла даражада бажаришлари лозим. Акс ҳолда уларга нисбатан қаттиқ молиявий жазолар қўлланилади.

Бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси ҳудудида солиқ соҳасидаги муносабатларни қонун асосида қуйидаги тизим амалга оширади (1.9-расм).

1.9-расм. Солиқ соҳасидаги ҳуқуқий-меъёрий тизим манбалари

1.9-расмда солиқ қонунчилигининг айрим манбалари ифодалаб берилган бўлиб, унга кўра Ўзбекистон Республикасининг солиқ қонунчилигининг асосини республикаимиз Конститут-

цияси ташкил этади. Солиқ Кодекси, Давлат Солиқ хизмати тўғрисидаги қонунлар, Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонлари, Вазирлар Маҳкамаси қарорлари, Молия вазирлиги ва Давлат Солиқ қўмитаси ҳужжатлари, Давлат солиқ қўмитаси томонидан тайёрланадиган йўриқномалар, фармойишлар ва давлат ҳокимияти маҳаллий органларининг айрим тўловларга оид қарор ва фармойишлари шунинг негизида амал қилади.

Бу ҳужжатлар мамлакатимизда солиқ қонунчилигининг асосларини ташкил этади.

Ушбу ҳужжатларда солиққа тортишнинг ҳуқуқий жиҳатлари, солиқ тўловчилар ва солиқни ундирувчи муассасаларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини, солиқни ҳисоблаш ва бюджетга ўтказиш тартиби, маҳаллий ва умумдавлат солиқлари ўртасидаги фарқлар келишиб олинган, солиқларни яширганлик ва тўламаганлиги учун қўлланиладиган жазо чоралари кўрсатилган, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жисмоний ва юридик шахслардан ундирилган асосий солиқлар тавсифлаб берилган.

Ҳозирги кунгача мамлакатимизда бўлган солиқ қонунчилигининг шаклланишини тўрт босқичга бўлиб таҳлил этишимиз мумкин.

Солиқ қонунчилигининг дастлабки босқичи, яъни биринчи босқич 1991-1994 йилларни ўз ичига олиб, бунда республика солиқ органлари ишлаб чиқаришнинг пасайиши шароитида солиққа тортиладиган базани камайтириб бориб, асосий эътиборни давлат бюджетини маблағ билан тўлдириш, яъни солиқларнинг фискал функциясини тўла даражада ишлатишга ҳаркат қилинди. Бу босқичда солиқлар сонининг кўплиги ва солиқ ставкаларининг юқорилиги, шунингдек, корхона ва ташкилотлар даромадининг 45 фоизи бюджетга олинishi билан характерланади. Бундан ташқари, солиқ қонунларимиз корхона ва ташкилотларни кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариши жиҳозланишини чеклаб қўйган, солиқ қонунчилигидаги имтиёзлар ҳам бу муносабатга ўз таъсирини кўрсатмаганлиги яққол намоён бўлади.

Мамлакатимизда солиқ қонунчилиги шаклланишининг иккинчи босқичи 1995-1996 йилларни ўз ичига олади. Иккинчи

босқичда объектив зарур бўлган вазифаларни ҳал этиш амалга оширилди ва буларни қуйидагича изоҳлашимиз мумкин:

— солиқлар тўғрисидаги кўпчилик қонунлар ва қонун ости норматив ҳужжатларга ўзгартишлар киритилиб, солиқларнинг кўпчилиги қисқартирилди;

- ер ости бойликлари солиғи фондларни минерал хом ашё базасини кенгайтириш учун мажбурий тўлов билан бирлаштирилди;

- транспорт солиғи билан мулк солиғи бирлаштирилди;

- қимматли қоғозлар билан операция учун солиқ бекор қилинди;

- кичик корхоналар учун ялпи даромадан 25 фоизли ягона солиқ ўрнатилди;

- ресурс ва хом ашё учун 6 фоизли тўлов бекор қилинди;

- 20 фоизли амортизация ажратмасидан бюджетга тўлов бекор қилинди;

- ўрмончилик даромадидан солиқ бекор қилинди;

- фуқаролардан олинадиган даромад солиғи шкаласи ўзгартирилди ва прогрессив шкала ўрнатилди;

- 1 фоизли экология солиғи ўрнатилди;

- даромад солиғидан солиқ юки сифимини ресурслар ва мулк солиғига ўтказилди;

- сув учун тўловни олдинги солиқ қонунчилигимизга асосан фақатгина саноат корхоналари ва электростанциялар тўлаган бўлса, эндиликда барча халқ хўжалиги тармоқлари тўлаши лозим қилиб қўйилди;

- солиққа тортиладиган база аниқланди ва солиқ ставкалари такомиллаштирилди, яъни «Солиққа тортиладиган базани аниқлашда маҳсулот таннархига киритиладиган харажатлар тўғрисида»ги Низом кучга кирди;

- халқ хўжалигининг баъзи тармоқларида даромад солиғи ўрнига фойдадан солиқ олишга ўтилди;

- қўшилган қийматдан олинадиган солиқнинг роли ва тартиби ўзгартирилди. Бунда 18 фоизли ставкадан 20 фоизли солиқ ставкасига ўтилди.

Халқ хўжалигининг баъзи тармоқларини ривожлантириш учун солиқларнинг рағбатлантирувчи функциясидан фойдаланилди, яъни, қишлоқ хўжалиги учун, халқ истеъмол моллари ишлаб чиқариш учун, болалар кийим-кечаги ишлаб чиқариш учун, қўшма корхоналар, чет эл инвесторлари учун солиқ қонунчилигида ва сиёсатимизда қулай шароитлар яратилди. Мамлакатимиз солиқ сиёсати ва қонунчилигида ўтказилган чуқур ислохотларнинг барчаси давлатимиз иқтисодиётини таназзулдан олиб чиқди ва халқ хўжалигини ривожлантиришга хизмат қилди.

Мамлакатимиз солиқ қонунчилиги шаклланишининг учинчи босқичи 1996-1997 йилларни ўз ичига олади. Бу босқичда солиқ кодексининг лойиҳаси ишлаб чиқилиб, Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодекси қабул қилинди.

Солиқ қонунчилигининг тўртинчи босқичи 1998 йилнинг 1 январидан бошланиб, ҳозирда ҳам Солиқ Кодексига асосан йўриқномалар ишлаб чиқилиши сақланиб қолинмоқда.

Солиқ тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун солиқ тўловчилар (хўжалик субъектлари, уларнинг мансабдор шахслари, фуқаролар), ҳам давлат солиқ органлари (уларнинг мансабдор шахслари) ҳам юридик жавобгар бўлишлари мумкин. Бу ҳол Ўзбекистон Республикасининг Давлат Солиқ органлари тўғрисидаги Низомда, Ўзбекистон Республикасининг Давлат Солиқ қўмитаси тўғрисидаги Низомда, республиканинг айрим солиқ турлари тўғрисидаги қонунларда назарда тутилган.

Солиқ тўғрисидаги қонунлар бузилиши муносабати билан интизомий, моддий ва фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарлик масаласини ҳал қилиш чоғида тегишлича Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда жазо чоралари қўлланилади.

Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг 13-бобида (164-179-моддалар) солиқ ва тадбиркорликка оид қонунларни бузганлик учун маъмурий жавобгарлик кўзда тутилган.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 184-моддасида ва бошқа баъзи моддаларида солиқ ҳамда тадбиркорлик

соҳаларида содир этилган жиноятлар учун жавобгарлик чоралари кўзда тутилган (1.10-расм).

1.10-расм.

Солиқ қонунчилигини бузганлик учун қўлланиладиган жавобгарлик турлари¹

Солиқ тўламаганлик учун жазо чоралари мавжуд бўлиб, солиқ тўлашдан бош тортан шахсларга нисбатан қўлланилади. Демак, солиқ тўлаш қонунларини бузганлик учун кўриладиган жазолар молиявий, маъмурий ёки жиноий жавобгарлик турларига бўлинади.

Бугунги кунда солиқ интизоми, солиқ тўланганлиги тўғрилигини текшириш якунлари бўйича тегишли ҳужжатлар нашрида молиявий чораларни қўллаш ҳам назарда тутилган. Солиқ идораларига тўлов муддатини кечиктириб тўлаган шахслар эса солиқ миқдоридан танқари, кечиктирилган ҳар бир кун учун 0,07 фоиз миқдоридан пеня тўлайдилар.

Ушбу масалалар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳка-

¹ Йўлдошев М., Турсунов Й. Солиқ ҳуқуқи. – Т.: «Молия», 2000. 57-бет.

масининг 1996 йил 8 ноябрдаги 387-сонли «Корхона ва ташкилотларнинг солиқлар, носолиқ тўловлар бўйича бюджет олдидаги қарзлари юзасидан уларнинг мол-мулкларидан ҳақ ундириш тартиби тўғрисида»ги Низомда назарда тутилган.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, солиқ муносабатларида қонун-қоидаларни ҳурмат қилиш ва унга амал қилиш ҳар бир субъектнинг ҳам маъмурий, ҳам молиявий жарималардан ҳоли қилади ва улар фаолиятини янада ривожлантиришга ижобий таъсир кўрсатади.

II боб. ХЎЖАЛИК СУБЪЕКТЛАРИНИ СОЛИҚҚА ТОРТИШНИНГ ЗАМОНАВИЙ ҲОЛАТИ ТАҲЛИЛИ

2.1. Ўзбекистон миллий иқтисодиётида солиқ юки ва унинг таҳлили

Мамлакатда олиб борилаётган иқтисодий ислохотларнинг пировард натижаси иқтисодий ўсишни таъминлашдир. Иқтисодий назариядан маълумки, иқтисодий ўсишга бир қанча объектив ва субъектив омиллар таъсир кўрсатади. Иқтисодий ўсишга таъсир этувчи асосий омиллардан бири мамлакатнинг солиқ ва солиққа тортиш сиёсати бўлиб, бу иқтисодий ривожланишга тўғридан-тўғри таъсир этади. Бу ҳолат жаҳоннинг кўпгина ривожланган давлатлари тажрибасидан яхши маълум.

Ҳар бир мамлакатнинг солиқ ва солиққа тортиш сиёсатининг самарадорлигини ифодалайдиган кўрсаткич мамлакатда амал қилиб турган солиқ юки кўрсаткичи ҳисобланади. Чунки, солиқ юкининг қанча юқори бўлиши иқтисодий ривожланишни шунча пасайтиради ва унинг қанчалик меъёр даражасида бўлиши иқтисодий ривожланишга ижобий таъсир кўрсатади.

Бугунги кунда мамлакатимиздаги солиққа тортиш сиёсатининг стратегик мақсади солиқ юкини камайтириш ва бу орқали иқтисодий ўсишни таъминлашдир. Хўш, мамлакатда олиб борилаётган бу борадаги ислохотлар қандай натижа бермоқда? Ҳақиқатда мамлакатимизда солиқ юки камаяптими ёки ошаяптими? Бу борадаги саволларга жавоб топиш учун амалдаги солиққа тортиш тизимини таҳлил қилиш лозим. Шу нуқтаи назардан, бу масала долзарб ҳисобланади ва мамлакатимиздаги солиққа тортиш тизимининг бугунги аҳволи таҳлилин кўриб чиқишни тақозо этмоқда.

Солиққа тортиш тизимини самарадорлик кўрсаткичи солиқ юки ҳисобланар экан, уни таҳлил қилишда қуйидагича ёндошмоқ керак:

- макроиқтисодий даражада;
- мезоиқтисодий даражада;

- микроиқтисодий даражада.

Бу йўналишларда олиб борилган таҳлиллар натижаси мамлакатдаги солиқ юки умумий иқтисодиёт бўйича, тармоқлар даражасида ва хўжалик юритувчи субъектлар даражасида солиқ юкини ўрганиш имконини беради.

Бундан ташқари, мамлакатдаги солиқ юкини ўрганишда ва таҳлил қилишда фақатгина умумий кўрсаткичларга таянмасдан, таҳлилни чуқурроқ амалга ошириш учун солиқ юкини қуйидаги йўналишларда ҳам олиб бориш мумкин:

- иқтисодиётдаги умумий солиқ юки;
- тармоқлар бўйича солиқ юки;
- ҳудудлар бўйича солиқ юки;
- алоҳида солиқ турлари бўйича солиқ юки;
- алоҳида хўжалик субъектлари учун солиқ юки;
- солиқ тўловчилар ўртасидаги солиқ юки.

Бу йўналишлардаги солиқ юкини ўрганиш мамлакат иқтисодиётидаги солиқ юкини қай даражада тақсимланганини ва унинг асосий юки кимларга бориб тушаётганини ва иқтисодий ривожланишга солиқ юкини салбий таъсир қилаётган томонларини кўришимиз мумкин.

Иқтисодиётдаги умумий солиқ юки давлат бюджетига келиб тушган барча солиқ ва тўловларнинг умумий ҳажмини ЯИМга нисбати орқали ўлчанади. Бу усул деярли дунёнинг барча мамлакатларида бир хил қўлланади. Бу ЯИМнинг қанча қисмини солиқлар қайта тақсимлаб давлат бюджетига туширишини ифодалайди. Кўпчилик иқтисодчилар томонидан бу ҳолдаги солиқ юкининг меъёрий даражаси 30 фоизгача деб эътироф этилади. Яъни, агарда мамлакатдаги умумий солиқ юки 30 фоизгача бўлганда иқтисодиёт яхши ривожланади, солиқлар иқтисодий ривожланишга салбий таъсир кўрсатмайди, деган фикрлар юради. Аммо, дунёда бирор бир мамлакат йўқки солиқ юкини меъёрий даражасини аниқлаган ёки солиқ юки мана бу даражада турса, иқтисодий ривожланиш юқори бўлади, деган. Кўпгина давлатларда бу кўрсаткични таҳлил қилиб бунга амин бўласиз.

Дунёнинг айрим мамлакатларида солиқ юки даражаси (ЯИМга нисбатан % да)¹

Мамлакатлар	Солиқ юки даражаси
Дания	60
Швеция	58,4
Норвегия	55,3
Финляндия	53,1
Бельгия	51,5
Голландия	51,4
Австрия	47,5
Португалия	45,7

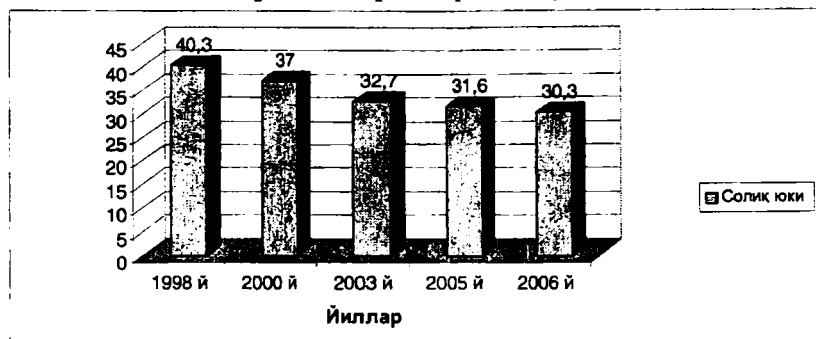
Жадвал маълумотлари шуни кўрсатмоқдаки, юқоридаги давлатларда солиқ юкининг даражаси энг ками 45,7 фоизни ташкил этади. Бу солиқ юкининг назарий жиҳатдан талқин қилинган меъёрий даражаси 30 фоиздан анча юқори. Аммо бу мамлакатларда аҳолининг турмуш даражаси жуда юқори ва энг асосийси солиқларни ундириш ва унинг ишлаш механизми солиқ юки анча паст бўлган мамлакатларникидан жуда яхши ҳисобланади. Иқтисодий ўсиш ҳам юқори даражада таъминланади.

Бизнинг мамлакатимизда 31,6 фоизлик солиқ юки² амал қилиб турган бир пайтда юқоридаги кўрсаткичлар бундан анча фарқ қилади. Бу ерда бир нарсани ҳисобга олиш лозимки, истаган давлатнинг солиқ юки кўрсаткичи билан бошқа бир давлат солиқ юки кўрсаткичини солиштириш мумкин эмас, деб ўйлаймиз. Чунки, ҳар бир давлатнинг географик жойлашган жойи, аҳолисининг таркиби, давлат бюджетининг тузилиши, манбалари, таркиби, давлатнинг бошқариш тузилмалари таркиби ва унинг харажатлари тузилиши солиқ юки кўрсаткичига ўз таъсирини кўрсатади. Масалан, Яқин Шарқ мамлакатларида солиқ юки даражаси бирмунча паст. Чунки, уларнинг давлат бюджети даромадлари таркибида табиий бойликларни сотишдан катта даромад келиб тушади. Бу ўз-ўзидан уларда солиқ юкини пасайтириш имкониятини туғдиради.

¹ Маликов Т. Солиқ юкининг оғирлигини кескин камайтириш керакми? – Т.: А.Навобий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006. 4-бет.

² www.mf.uz - Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги маълумотлари асосида муаллиф томонидан ҳисобланган.

Мамлакатимизда олиб борилаётган солиқ ислохотлари натижасида солиқ юки охириги йилларда бир неча пункта камайтирилди.

2.1-расм. Ўзбекистон Республикасида солиқ юки динамикаси (давлат бюджетининг мақсадли жамғармалари билан биргалликда)¹

2.1-расмдан кўришиб турибдики, мамлакатимизда солиқ юки 1998 йилда 40,3 фоизни ташкил этган бўлса, 2000 йилга келиб бу 37 фоизни ташкил этган. 2005 йилда эса, ушбу кўрсаткич 31,6 фоиз, 2006 йилда 30,3 фоиз бўлди². Бу мамлакатимизда солиқ юкини камайтириш сиёсати олиб борилаётганлигидан дарак беради. Шу ўринда айтиб ўтишимиз керакки, солиқ юкининг пасайиши оқибатида мамлакатимизда 2004-2005 йилларда кескин иқтисодий ривожланиш кўзга ташланди. Шу икки йилда ЯИМнинг ўртача 7-7,5 фоиздан ўсиши кузатилди. Бу солиқ юки ва иқтисодий ривожланиш ўртасидаги боғлиқликни ифодалаб беради.

Мамлакатдаги солиқ юкини ва унинг камайиш тенденциясини янада чуқурроқ таҳлил қилиш учун алоҳида солиқ турлари бўйича солиқ юкини ўрганиш лозим. Бу солиқ юкининг камайиши асосан қайси солиқ турларида юз бераётганини кўрсатади. Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети ва ЯИМ тўғрисидаги маълумотларга асосланиб, қуйидаги жадвални ҳисоблаб чиқдик.

¹ www.mf.uz - Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги маълумотлари асосида муаллиф томонидан ҳисобланган.

² www.mf.uz - Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги маълумотлари асосида муаллиф томонидан ҳисобланган.

Ўзбекистон Республикасида солиқ гуруҳлари бўйича солиқ
юкининг тақсимланиши (ЯИМга нисбатан % да)¹

№	Кўрсаткичлар	2000 йил	2001 йил	2002 йил	2003 йил	2004 йил	2005 йил	2005 йилда 2000 йилга нисбатан ўзгариш, пункт
1.	ЯИМ	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	-
2.	Жами солиқлар	22,7	19,9	17,4	16,7	16,2	18,1	-4,6
3.	Тўғри солиқлар	8,1	7,4	6,8	6,3	6,0	6,1	-2,0
4.	Эгри солиқлар	10,5	8,9	7,7	7,1	6,7	6,5	-4,0
5.	Ресурс солиқлари	2,8	2,4	1,9	2,3	2,6	4,6	+1,8
6.	Ижтимоий инфрат ривож солиғи	0,3	0,3	0,5	0,4	0,4	0,4	+0,1

Изоҳ: Бу ерда давлатнинг мақсадли жамғармалари ҳисобга олинмаган.

2.2-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, жами солиқлар бўйича солиқ юки 2000 йилда 22,7 фоизни ташкил этган бўлса, 2005 йилда бу 18,1 фоизни ташкил этган ёки солиқ юки 2005 йилда 2000 йилга нисбатан 4,6 фоизли пунктга камайган.

Солиқ юки тўғри солиқлар бўйича 2005 йилда 2000 йилга нисбатан 2,0 фоизли пунктга камайган. Эгри солиқларда бу кўрсаткич 4,0 фоизли пунктга камайганини кўрашимиз. Солиқ юкининг тўғри ва эгри солиқлар ўртасида тақсимланиши ҳам иқтисодий ривожланишга бевосита таъсир кўрсатади. Чунки, тўғри солиқлар бўйича солиқ юкининг юқори бўлиши ёки уни камайтирмаслик ишлаб чиқаришга салбий таъсир кўрсатади. Бу келажакда ЯИМ ҳажмининг камайишига олиб келади.

Солиқ юкининг ресурс солиқлари бўйича кўрадиган бўлсак, 2000 йилда бу турдаги солиқларга солиқ юки 2,8 фоизни ташкил этган бўлса, 2005 йилда бу кўрсаткич 4,6 фоизни ташкил этган. Ёки таҳлил қилинаётган даврда солиқ юки ушбу солиқларга 1,8 фоизли пунктга ошган.

Ресурс солиқлари бўйича солиқ юкининг ошишига асосий сабаб, бутунлиги кунда мамлакатимизда ушбу солиқ турларига жуда катта эътибор берилмоқда. Яъни, бу солиқлар орқали

¹ www.mf.uz - Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги маълумотлари асосида муаллиф томонидан ҳисобланган.

табий бойликлардан, сув ресурсларидан, ердан ва мол-мулклардан оқилона фойдаланишни ташкил этиш мақсадида солиқ юки ошириб борилмоқда.

Ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи бўйича солиқ юки кўрсаткичи таҳлил қилинаётган даврда 0,1 фоизли пунктга ошган.

Мамлакатимизда солиқ юкининг камайиши тўғри ва эгри солиқлар ҳисобига амалга ошган. Тўғри солиқлардан ҳисобланган даромад (фойда) солиғи бўйича солиқ юки 2000 йилда 3,7 фоизни ташкил этган бўлса, 2005 йилга келиб 1,9 фоизни ташкил этган (4-иловага қаранг). Ушбу солиқ тури бўйича солиқ юкининг камайишига асосан унинг ставкалари ўз таъсирини кўрсатган. Чунки, ушбу солиқ ставкаси 2000 йилда 31 фоизни ташкил этган бўлса, 2005 йилга келиб бу кўрсаткич 15 фоиз қилиб белгиланди. Солиқ ставкасининг 51,6 фоизга камайиши албатта, солиқ юкининг ҳам камайишига олиб келди.

Кичик бизнес субъектларидан ундириладиган ягона солиқ бўйича солиқ юки таҳлил қилинаётган даврда 0,1 фоизли пунктга ошди. Жисмоний шахсларнинг даромад солиғи бўйича солиқ юки ушбу даврда 0,4 фоизли пунктга камайган. Бунга ҳам уларнинг ставкаларини пасайтирилиши сабаб бўлган, деб хулоса қилишимиз мумкин.

Эгри солиқлар бўйича солиқ юкини таҳлил қиладиган бўлсак, асосий солиқлардан ҳисобланган кўшилган қиймат солиғи ва акциз солиқларида ҳам солиқ юки пасайиши кузатилган. Бу пасайиш асосан уларни ундириш механизмини такомиллаштиришда ва ЯИМ ҳажмининг юқори суръатларда ортиши билан изоҳлаш мумкин.

Солиқ юкини таҳлил қилишда бундан ташқари унинг ҳудудлар бўйича тақсимотини ҳам ўрганиш лозим. Бу албатта, ҳудудларни ривожлантиришда, ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришда, аҳолини жойлаштиришда ва инвестицияларни йўналтиришда қўл келади. Мамлакатимиз давлат бюджети ва маҳаллий бюджети даромадлари таркибини таҳлил қилганимизда кўпгина регионлар давлат бюджети ҳисобидан дотация олиб, ўз харажатларини молиялаштирар экан.

Шундан келиб чиқиб, вилоятлар бўйича солиқ юки тақсимотини таҳлил қилиб унинг жойлашишини ўрганишни лозим топдик. — Қуйидаги 2.3-жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, республикамиз ҳудудлари бўйича солиқ юки тақсимооти нотекис тақсимланган.

2.3-жадвал

Ўзбекистон Республикасида вилоятлар бўйича солиқ юки тақсимооти¹

Вилоятлар	2004 йил	2005 йил	Ўтган йилга нисбатан ўзгариш, пункт
Қорақалпоғистон Республикаси	10,3	13,2	+2,9
Андижон вилояти	8,1	8,6	+0,5
Бухоро вилояти	18,2	21,4	+3,2
Жиззах вилояти	5,8	7,2	+1,4
Қашқадарё вилояти	12,3	17,2	+4,9
Навоий вилояти	16,3	42,9	+26,6
Наманган вилояти	10,5	12,6	+2,1
Самарқанд вилояти	9,6	10,7	+1,1
Сурхондарё вилояти	9,6	10,4	+0,8
Сирдарё вилояти	15,4	16,7	+1,3
Тошкент вилояти	18,9	26,3	+7,4
Фарғона вилояти	16,7	18,6	+1,9
Хоразм вилояти	10,3	11,9	+1,6
Тошкент шаҳри	27,3	29,0	+1,7

Мамлакат бўйича асосий солиқ юки 3-4 вилоятга тушмоқда. Бошқа вилоятларда эса солиқ юкининг жуда паст даражада эканлигини кўришимиз мумкин. Асосий солиқ юки Тошкент шаҳрига тушмоқда. Яъни, 2004 йилда бу регионда солиқ юки 27,3 фоизни ташкил этган бўлса, 2005 йилга келиб 29 фоизни ташкил этган ёки 1,7 фоизли пунктга кўпайган.

Бундан ташқари солиқ юки энг юқори бўлган регионлар қаторига Бухоро, Навоий, Тошкент ва Фарғона вилоятлари кирadi. Бу вилоятларда солиқ юкининг юқори бўлишининг асосий сабаби бу регионларда юқори солиқ тушумлари мавжуд. Чунки, юқоридаги вилоятларда кўпгина ишлаб чиқариш куч-

¹ www.mf.uz - Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва Иқтисодиёт вазирлиги маълумотлари асосида муаллиф томонидан ҳисобланган.

лари жойлашган, заводлар, фабрикалар ва ишлаб чиқариш корхоналари мавжуд. Бундан ташқари, бу ҳудудларда давлат стратегик аҳамиятига эга бўлган нефтни қайта ишлаш заводи, металлургия ва бошқа шунга ўхшаган кўпгина ишлаб чиқариш бирлашмалари мавжуд. Бу вилоятлар давлат бюджетидан дотация олмасдан маҳаллий бюджетини ўзи молиялаштиради.

2005 йилда вилоятлар бўйича солиқ юкининг тақсимланишида Навоий вилоятида кескин ўзгариш кузатилган. Чунки, 2004 йилда бу вилоятда солиқ юки 16,3 фоизни ташкил этган бўлса, 2005 йилга келиб бу кўрсаткич 42,9 фоизга тенг бўлди. Бу солиқ юкининг назарий жиҳатдан эътироф этилган 30 фоизлик меъёридан анча юқори ҳисобланади. 2005 йилда солиқ юкининг энг паст даражаси Андижон вилоятида юзага келган. Чунки бу регионда бу кўрсаткич 8,6 фоизни ташкил этган.

Мамлакатимизда ҳудудлар бўйича солиқ юкини ўрганиш ва таҳлил қилиш жараёнида солиқ юкининг тақсимланишига қараб, қуйидагича гуруҳлашни амалга ошириш мумкин. Биз солиқ юкининг даражасини учта гуруҳга бўлишни лозим топдик. Яъни, паст, ўртача ва юқори даражалар (2.4-жадвал).

2.4-жадвал

Ўзбекистон Республикасида солиқ юкининг тақсимланишини ҳудудлар бўйича гуруҳлаш

Солиқ юкининг даражаси	Вилоятлар
Паст (10 фоизгача)	Андижон вилояти
	Жиззах вилояти
	Самарқанд вилояти
	Сурхондарё вилояти
Ўртача (10-15 фоизгача)	Қорақалпоғистон Республикаси
	Қашқадарё вилояти
	Наманган вилояти
	Хоразм вилояти
Юқори (15 фоиздан юқори)	Бухоро вилояти
	Навоий вилояти
	Сирдарё вилояти
	Фарғона вилояти
	Тошкент вилояти
	Тошкент шаҳри

2.4-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, солиқ юкининг энг паст даражаси Андижон, Жиззах, Самарқанд ва Сурхондарё вилоятларида. Солиқ юкининг ўртача даражаси Қорақалпоғистон Республикаси, Қашқадарё, Наманган ва Хоразм вилоятларида кузатилган. Солиқ юкининг энг юқори даражаси эса Бухоро, Навоий, Сирдарё, Фарғона, Тошкент вилоятлари ва Тошкент шаҳрида эканлиги аниқланди.

Ўзбекистонда олиб борилаётган солиқ ислохотлари юқорида таъкидлаганимиздек солиқ юкини анча пасайишига олиб келди. Бунинг натижасида охириги йилларда иқтисодий барқарорлик таъминланди. Ўзбекистонда амал қилаётган солиқ юки кўрсаткичи билан бошқа мамлакатлар солиқ юки кўрсаткичларини солиштирганимизда биздаги кўрсаткичлар ўртачани ташкил этади. Бугун мамлакатимизда солиқ юки 31,6 фоизни ташкил этаётган бир вақтда дунёнинг кўнгина давлатларида бу кўрсаткич юқоридир. Масалан, Германияда 39,0 фоиз, Буюк Британияда 36,5 фоиз, Швецияда 40 фоиз, Францияда 46,0 фоиз, Бельгияда 43,9 фоиз, Нидерландияда 46 фоиз ва Японияда 36,1 фоизни ташкил этади. Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига аъзо мамлакатларда бу кўрсаткичлар бироз пастроқ даражада. Масалан, Қозоғистонда 23 фоиз, Украинада 27 фоиз, Россияда 30,7 фоиз ва Беларусияда 33,9 фоизни ташкил этади. Аммо бир нарсани айтиш жоизки, Қозоғистон ва Украинада иқтисодий ўсиш суръатлари анча юқори. Аҳоли жон бошига тўғри келадиган ЯИМнинг миқдори ҳам бошқа МДҲ мамлакатларидан анча юқори ҳисобланади. Демак, солиқ юки қанча паст бўлса, иқтисодий ўсиш суръатлари шунча юқори бўлади.

Хулоса қилиб айтишимиз мумкинки, солиқ юкини имконият даражасида пасайтириш иқтисодий ўсишни таъминлашга ёрдам беради. Мамлакат ҳудудлари бўйича солиқ юки жуда нотекис тақсимланган. Солиқ юкининг асосий қисми 4-5 та вилоятга тушади. Солиқ юкини имконият даражасида ҳудудлар бўйича тенглаштириш лозим. Бу келажакда аҳоли турмуш даражасининг тенглашишига ва ишлаб чиқариш кучларини тўғри жойлаштиришга олиб келади.

2.2. Иқтисодиётнинг турли тармоқларида фаолият юритаётган хўжалик субъектларида солиқ юкининг қиёсий таҳлили

Бугунги кунда миллий иқтисодиётни ислоҳ қилишнинг асосий вазифаларидан бири ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва шунинг негизида хусусий секторнинг улушини оширишдир. Бу масалани ечишда асосий эътиборни иқтисодиётта давлатнинг аралашувини камайтиришга, яъни солиқ юкини камайтиришга қаратиш лозим. Солиқ юкини камайтириш учун эса, аввало, иқтисодиётнинг турли тармоқлари ва корхоналарида солиқ юкининг қай даражада эканлигини аниқлаш талаб қилинади.

Иқтисодиёт тармоқларида ишлаб чиқаришни ривожлантириш, уларнинг инвестицион салоҳиятларини ошириш, албатта, солиқ сиёсати билан чамбарчас боғлиқдир. Солиқларнинг хўжалик субъектлари фаолиятига таъсир этишнинг қулай иқтисодий воситаси бу солиқ юки ҳисобланади.

Солиққа доир муаммолар ичида солиқ юки муаммоси марказий ўринни эгаллайди. Чунки у хўжалик субъектларининг молиявий ҳолатига бевосита таъсир этади. Уларнинг фойда олиш жараёни айнан солиқ юкига бориб тақалади.

Иқтисодиёт тармоқларида солиқ юкини ҳисоблашнинг моҳияти бу тармоқлар тенденциясини ўрганиш, уларнинг ишлаб чиқариш фаолиятини ривожлантириш, халқ хўжалигининг орқада қолаётган соҳаларини иқтисодий юксалтиришга шароит яратиш билан боғлиқ. Чунки иқтисодиётнинг айрим тармоқларида солиқ юкининг оғир ёки енгил бўлиши уларнинг ишлаб чиқариш фаолиятига салбий ёки ижобий таъсир кўрсатиши мумкин.

Бугунги кунда иқтисодиётнинг турли тармоқ корхоналарида турли солиқ ставкалари амал қилади. Солиқларни ундириш механизмлари ҳам турличадир. Шунинг эътирофи этиш керакки, барча тармоқларда солиқ ставкаларини ёки ундириш механизмларини, солиқ имтиёзларини ва пировардида солиқ юкини тенглаштиришнинг иложи йўқ. Агар шундай ҳолатни жорий этиш керак бўлганда ҳам бу ишлаб чиқаришга салбий таъсир кўрсатади.

Биз иқтисодий тармоқларида солиққа тортишни ва улардаги солиқ юкини қиёсий баҳолашда уларни куйидаги асосий гуруҳларга ажратиб олдик:

- саноат;
- қишлоқ хўжалиги;
- транспорт;
- қурилиш;
- савдо ва умумий овқатланиш.

Чунки юқоридагилар халқ хўжалигининг асосий тармоқлари ҳисобланади ва улар яппи ички маҳсулотнинг асосий қисмини ташкил этади.

Иқтисодийнинг турли тармоқ корхоналарида солиқ юкини аниқлашда асосий этиборни солиқ юкини ҳисоблашнинг услубиётига қаратиш лозим. Чунки, айрим тармоқларда солиқ юки бошқа бир формула асосида ҳисобланиб, бошқа бир тармоқда яна бир бошқа формула асосида ҳисоблаш солиқ юки кўрсаткичини ҳам миқдорий томондан, ҳам сифат жиҳатидан бузиб кўрсатади. Бу юритилаётган солиқ тизими тўғрисида ўз-ўзидан салбий хулосалар билдиришга олиб келиши мумкин. Шунинг учун ҳам солиқ юкини ягона ҳисоблаш методологияси асосида аниқлаш лозим.

Илмий адабиётларда хўжалик субъектлари учун солиқ юкини ҳисоблашнинг бир неча хил услублари келтирилган. Шу мақсадда солиқ юкини баҳолаш бўйича ишлаб чиқилган айрим услубларни кўриб чиқиб, хўжалик субъектлари зиммасидаги солиқ юкини аниқлаш бўйича ягона методология йўқлигини гувоҳи бўлдик.

Мамлакатимизда хўжалик субъектлари зиммасидаги солиқ юкини аниқлаш айна пайтда расмий қабул қилинган усул ёрдамида ҳисобланади. Бу Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва Давлат Солиқ қўмитаси томонидан чиқарилган йўриқнома ҳисобланади. Унга кўра, солиқ юки барча солиқлар ва ажратмаларнинг маҳсулот сотишдан тушган тушумдаги салмоғи сифатида аниқланади.

Биз юқорида айтиб ўтган усул Молия вазирлиги ва Давлат

Солиқ қўмитаси тавсия этган солиқ юкини ҳисоблаш формуласи асосида Давлат Солиқ қўмитаси томонидан солиқларнинг корхоналарнинг молиявий ҳўжалик фаолиятига таъсири бўйича олиб борилган таҳлилларида кўрсатилишича, солиқларнинг салмоғи ўртача 46 фоизни ташкил этган¹. Бу кўрсаткич меъёр даражасидан анча юқори ҳисобланади. Солиқ юкининг меъёрий даражаси тўғрисида профессор Т.С.Маликовнинг фикрига таянишимиз мумкин. Яъни, у «Фанда солиқ юкининг оғирлиги 30-33 фоизга етунга қадар унинг бу даражаси ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатларига салбий таъсир кўрсатмаслиги исботланган»² деган фикрни олға суради. Демак, Давлат Солиқ қўмитасининг таҳлилий материалларига асосланадиган бўлсак, ҳўжалик субъектларида солиқ юки анча юқорилигининг гувоҳи бўламиз. Солиқ юкининг юқорилиги ишлаб чиқариш фаолиятига ҳам ўзининг салбий таъсирини кўрсатаётти, деган хулоса келиб чиқади. Шунинг учун солиқ юкининг тармоқлар бўйича таркибини ўрганиш лозим, деган фикрга келдик.

Б.Тошмуродованинг «Солиқ муносабатларини оптималлаштириш» ўқув қўлланмасида иқтисодиётнинг айрим тармоқлари корхоналари учун солиқ юки ҳисобланган. Муаллиф бу ерда солиқ ва тўловларни ялпи тушумдаги ва қўшилган қийматдаги салмоғларини ҳисоблаб чиққан. Уни қуйидаги жадвалда кўриб чиқамиз:

2.5-жадвал

Солиқ ва тўловларнинг ялпи тушумдаги ва қўшилган қийматдаги салмоғи³ (фоиз ҳисобида)

Тармоқлар	2001 йил		2002 йил		2003 йил	
	Ялпи тушумдаги салмоғи	Қўшилган қийматдаги салмоғи	Ялпи тушумдаги салмоғи	Қўшилган қийматдаги салмоғи	Ялпи тушумдаги салмоғи	Қўшилган қийматдаги салмоғи
Саноат	28,9	50,2	29,0	51,3	28,6	61,5
Қурилиш	12,2	46,7	16,1	50,0	18,4	72,1
Транспорт	34,0	45,1	28,3	54,4	30,5	64,0
Маиший хизмат	28,8	77,0	33,2	40,0	38,6	56,0

¹ Тошмуродова Б. Солиқ муносабатларини оптималлаштириш. -Т.: 2005. 41-бет.

² Маликов Т.С. «Солиқ юки». //«Халқ сўзи». 2006 йил 24 январь, 15-сон.

³ Тошмуродова Б. Солиқ муносабатларини оптималлаштириш. -Т.: 2005. 43-бет.

Жадвал маълумотларидан барча тармоқлардаги солиқлар ва тўловларнинг қўшилган қийматдаги салмоғи ялпи тушумдаги салмоғидан юқори эканлигини кўрамиз ва бундан ташқари тармоқлар ўртасидаги солиқ юкининг юқорилигини ҳамда айрим тармоқларда солиқ юкининг йиллар давомида ўсганлигини кўрамиз. Бу ўсиш ўз-ўзидан корхоналарнинг фойдасига таъсир кўрсатади. Чунки, қўшилган қиймат таркибида солиқлар ва тўловларнинг улуши 40 фоиздан 77 фоизгача тебраниб турибди. Демак, янгидан яратилган қийматнинг 23 фоизидан 60 фоизига қадари корхоналар ихтиёрида қолапти. Ваҳоланки, қўшилган қиймат таркибида фойдадан ташқари бир нечта кўрсаткичлар бор. Масалан, ишловчиларнинг иш ҳақи, амортизация, ижара ҳақи ва фоизлар қўшилган таркибда бўлади. Демак, мамлакатимизда иқтисодиёт тармоқларида фаолият юритаётган корхоналарда солиқ юки даражаси юқорироқ экан.

А.Пардаев ва Б.Азимовлар «Корхоналар фаолиятини солиқлар воситасида бошқариш» номли монографияларида иқтисодиёт тармоқлари корхоналарида солиқ юкини ҳисоблашда улар солиқлар ва тўловларни солиққа тортилиш давригача бўлган фойдага нисбатан ҳисоблаб чиқишган. Муаллифлар келтираётган маълумотлар 1999-2002 йиллар давомида Бухоро вилояти бўйича ҳисобланган. Вилоятда иқтисодиёт тармоқлари бўйича ўртача солиқ юки 2000 йилда 35,6 фоизни ташкил этган бўлса, 2002 йилга келиб 22,6 фоизга тушган¹. Муаллифларнинг фикрича, бундай ўзгаришга сабаб, биринчи навбатда, корхоналар сотув рентабеллиги даражаларининг ошиши бўлса, иккинчидан корхоналарнинг тобора кўпроқ қисми умумий тартибда солиқ тўлашга ўтаётганлиги таъсир қилган.

Бизнингча, иқтисодиёт тармоқлари корхоналарида солиқ юкини ҳисоблаш бўйича Б.Тошмуродова таклиф этган усул унинг моҳиятини кенгроқ очиб беради. Унинг фикрича, солиқлар ва тўловларнинг солиқ тўлагунча олинган фойдага

---

¹ Пардаев А., Азимов Б. Корхоналар фаолиятини солиқлар воситасида бошқариш. Zar qalam. -Т.: 2005. 68-бет.

нисбатан ҳисоблаб чиқсак, хўжалик субъектлари учун аниқ солиқ юки кўрсаткичи келиб чиқмайди.

М.И.Альмардонов «Ўзбекистон Республикаси солиқ тизими ва унинг тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришга таъсири» докторлик диссертациясида солиқ юкини ҳисоблашга бошқача ёндошади. Унинг фикрича, иқтисодиёт тармоқлари корхоналарида солиқ юкини ҳисоблашда солиқлар ва тўловларнинг маҳсулот сотиш ҳажмига нисбатан ҳисоблашни таклиф этади. Муаллиф ўзининг таклиф этган усули ёрдамида иқтисодиётнинг турли тармоқ корхоналарида солиқ юкини ҳисоблаб чиққан. Унга кўра, солиқ юки қишлоқ хўжалиги корхоналарида 1996-2002 йилларда 6-7 фоизни ташкил этган. Алкоголь маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи корхоналар учун эса 50-53 фоизгача тебранаётганини таъкидлайди¹. Бизнингча, бу ерда солиқ юкини ҳисоблашда муаллифнинг ёндошуви солиқ юки даражасини пасайтириб кўрсатмоқда. Чунки, маҳсулот сотиш ҳажмига нисбатан иқтисодиёт тармоқларида ҳисобланган солиқ юки ҳақиқатдаги солиқ юкидан анча паст бўлиб чиқади ва чиққан ҳам. Бу келажакда иқтисодиёт тармоқларида ишлаб чиқариш пасайишига олиб келувчи омил бўлиши мумкин.

Ҳозирги пайтда мамлакатимизда ишлаб чиқаришни ривожлантириш, республика ички миллий бозорини ўзимизда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар билан тўлдириш ва уни ташқи бозор тазйиқларидан ҳимоялаш мақсадида ҳукуматимиз солиқ тизими орқали бир қанча ислоҳотларни олиб бормоқда. Бу иқтисодиёт тармоқлари корхоналарида солиқлар орқали бир қанча иқтисодий имтиёзлар бериб, келажакда уларни молиявий ҳолатини яхшилаб, рентабеллик даражаларини кўтариб ва пировардида соҳаларда товар ва хизматларни ишлаб чиқаришни кенгайтиришга олиб келади. Шуни ҳам айтиш жоизки, иқтисодиёт тармоқлари корхоналарида солиқ юкини ўрганаётганда уларнинг давлат томонидан қанча имтиёзлар олаётганини ва бюджет

---

¹Альмардонов М.И. Ўзбекистон Республикаси солиқ тизими ва унинг тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришга таъсири. Иқтисод фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. -Т.: 2004 й. 22-бет.

олдидаги боқимандалик суммаларини ҳам ҳисобга олиш лозим. Чунки боқимандалик суръатлари ҳам охириги йилларда мамлакатимизда ўсиб бормоқда. Бу солиқ юкани ҳисоблаётганда солиқ ва тўловлар суммаси таркибида ҳисобга олинishi лозим. Бу яна бир бор солиқ юки кўрсаткичини бузиб кўрсатишга олиб келади.

Мамлакатимиз солиқ ислохотларининг эътиборли томони шундаки, солиқ тизимида солиқ тўловчилар учун муқобил махсус солиқ режимлари ташкил қилинган ва уни тўловчилар эркин танлаш имкониятига эгадирлар. Бу, айниқса, қишлоқ хўжалиги корхоналари, кичик бизнес субъектлари, савдо ва умумий овқатланиш корхоналари учун ягона солиққа тортиш тизими ўрнатилганлигидир. Биз иқтисодиёт тармоқлари корхоналарида солиқ юкининг қиёсий таҳлилида ушбу солиққа тортиш режимларига эътибор қаратдик. Яъни, умумий тартибда ва махсус режим асосида солиқ тўлаётган солиқ тўловчилар фаолиятига солиқ юкининг таъсири қандайлигини аниқлашга уриндик. Республикамиз халқ хўжалигининг етакчи соҳалари ҳисобланган саноат ва қурилиш соҳасида солиққа тортишнинг иккала тартибида солиқ юкани ҳисоблаб чиқдик.

2.6-жадвал

Саноат ва қурилиш тармоқларида ўртача солиқ юки¹

Солиққа тортиш режими	Солиқ юки (қўшилган қийматга нисбатан фоизда)			
	2002 йил	2003 йил	2004 йил	2005 йил
Умумий белги-ланган тартибда солиқ тўловчи корхоналар	60-65	65-70	60-65	57-63
Махсус режим асосида солиқ тўловчи кичик корхоналар	30-34	25-28	23-25	22-24

Таҳлил маълумотлари шуни кўрсатмоқдаки, солиққа тортиш режимлари ўртасида катта фарқ мавжуд экан. Чунки, 2002 йилда умумибелгиланган тартибда солиқ тўловчи саноат ва қурилиш корхоналарида солиқ юки 60-65 фоизни ташкил этган. 2005 йилга келиб бу кўрсаткич 57-63 фоизга тушиб

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат Солиқ қўмитасининг таҳлилий материаллари асосида муаллиф томонидан ҳисобланган.

қолган. Буни мамлакатимизда ўтказилаётган солиқ реформаларининг натижалари деб баҳолашимиз мумкин. Чунки, тахлил қилинаётган даврда хўжалик субъектларининг асосий солиқларидан ҳисобланган даромад (фойда) солиғи ставкаси бир неча пунктга камайтирилди. Яъни, ушбу солиқ ставкаси 2002 йилда 24 фоиз бўлган бўлса, 2005 йилга келиб 15 фоиз қилиб белгиланди. Солиқ ставкаси 9 фоизли пунктга камайди. Бу хўжалик субъектларининг зиммасидаги солиқ юкининг камайишига ўзининг сезиларли таъсирини кўрсатди.

Махсус солиқ режими асосида солиқ тўловчи кичик корхоналарда солиқ юки кўрсаткичи 2002 йилда 30-34 фоизни ташкил этган бўлса, 2005 йилга келиб бу кўрсаткич 22-24 фоизни ташкил этди. Шуниси эътиборлики, битта фаолият билан шуғулланувчи корхоналарда солиқ юки кескин фарқ қилмоқда. Бу, биринчидан, солиққа тортишнинг тамойилларига тўғри келмайди, яъни, бир хил фаолият билан шуғулланиб, корхонанинг 60 фоизга яқин даромади солиққа тортилса-ю, иккинчи бир корхонанинг 25 фоизга яқин даромади солиққа тортилса, бу адолатсизликни келтириб чиқаради. Иккинчидан, махсус солиқ режими асосида солиқ тўлаётган корхоналар зиммасидаги солиқ юки умумий тартибда солиқ тўлаётган корхоналар зиммасига юк бўлиб тушаяпти. Янада соддароқ қилиб айтсак, кичик корхоналардаги солиқ имтиёзлари умумий тартибдаги солиқ тўловчилар зиммасига юкланаяпти. Бу уларда солиққа тортиш сиёсатиға нисбатан салбий фикр уйғотиши мумкин ва пировардида яширин иқтисодиёт вужудга келади. Бу, мавжуд солиқ объектининг йўқолишиға олиб келади.

Биз бугунги кунда мамлакатимизда хўжалик субъектларига нисбатан қўлланилаётган солиққа тортиш режимини қуйидаги гуруҳларға бўлдик:

- умумий тартибда солиқ тўловчилар (барча юридик шахслар);
- ялпи даромад солиғи тўловчилар (савдо ва умумий овқатланиш корхоналари);
- соддалаштирилган ягона солиқ тўловчилар (микрофирма ва кичик корхоналар);

· ягона ер солиғи тўловчилар (қишлоқ хўжалиги корхоналари).

Юқоридаги солиққа тортиш режимлари асосида солиқ тўловчи иқтисодий тармоқлари хўжалик субъектлари учун солиқ юкини ҳисоблаб чиққанимизда, солиққа тортиш режимлари ўртасида солиқ юки кўрсаткичлари бир-биридан анча фарқ қилади. Яъни, умумий тартибда солиқ тўловчи хўжалик субъектларида солиқ юки қарийб 2 марта кўпдир. Энг кам солиқ юки қишлоқ хўжалиги корхоналарида, яъни 2002 йилда 16 фоиз бўлган бўлса, 2004 йилда 18 фоиз атрофида бўлган. 2005 йилга келиб эса, 16 фоизга тушиб қолган. Агарда таҳлил қилинаётган даврни олиб қарасак, республикаимизда иқтисодий ўсиш суръатларида қишлоқ хўжалиги энг юқори кўрсаткичга эришган, яъни, ўтган йилга нисбатан қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш 10,1 фоизга ўсганлигини кўрамиз¹. Бунга, албатта, солиқ юкининг камайтирилганлиги ўз таъсирини кўрсатган. Солиқларнинг рағбатлантирувчи функцияси нуктаи назаридан бу ижобий ҳолат ҳисобланади.

Юқорида келтирилган солиққа тортиш режимларида солиқ юкининг қиёсий таҳлилин куйидаги жадвалда кўришимиз мумкин (2.7-жадвал).

2.7-жадвал

Ўзбекистон Республикасида 2002-2005 йилларда умумий тартибда ва махсус солиққа тортиш режимлари асосида солиқ тўловчи хўжалик субъектларида солиқ юки динамикаси (фоизда)²

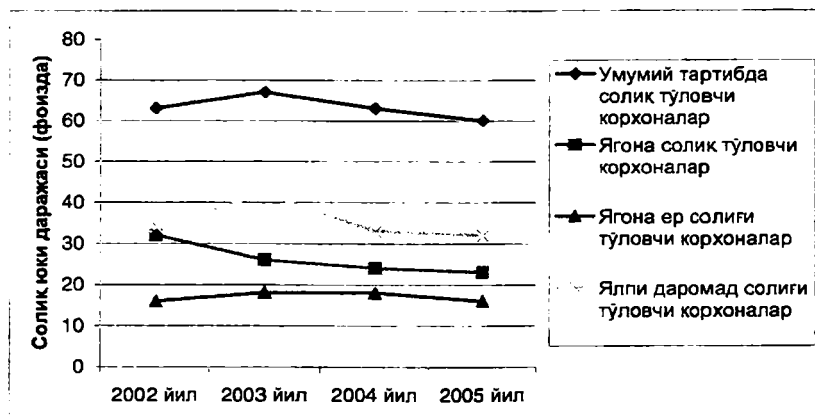
Солиққа тортиш режимлари	2002 йил	2003 йил	2004 йил	2005 йил
Умумий тартибда солиқ тўловчи корхоналар	63	67	63	60
Ягона солиқ тўловчи корхоналар	32	26	24	23
Ягона ер солиғи тўловчи корхоналар	16	18	18	16
Ялпи даромад солиғи тўловчи корхоналар	34	42	33	32

¹ Қаримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишидир. – Т.: «Ўзбекистон», 2005 й., 83-бет.

² Ўзбекистон Республикаси Давлат Солиқ қўмитасининг таҳлилий материаллари асосида муаллиф томонидан ҳисобланган.

2.7-жадвал маълумотларига эътибор қаратадиган бўлсак, ялпи даромад солиғи тўловчи савдо ва умумий овқатланиш корхоналарида ҳам солиқ юкининг бир оз юқорилигига гувоҳ бўламиз. Аммо, микрофирма ва кичик корхонлар тўлайдиган ягона солиққа тортиш режимида солиқ юки йиллар давомида пасайиш тенденциясига эга.

Кичик бизнес субъектлари учун 2002 йилда солиқ юки 32 фоизни ташкил этган бўлса, 2005 йилга келиб бу кўрсаткич 23 фоизга тушган ёки 9 фоизли пунктга камайган. 2002 йилда бу корхоналарда республика бўйича ўртача рентабеллик даражаси 8,8 фоизни ташкил этган. 2005 йилга келиб бу кўрсаткич 15,6 фоизга кўтарилган¹. 2005 йилда ушбу субъектлар томонидан маҳсулот ишлаб чиқариш ЯИМ таркибида 36 фоизни ташкил этди². Бу солиқ юки, рентабеллик даражаси ва маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ўртасидаги боғлиқликни ифодалайди. Яъни, солиқ юки камайиши билан маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ва рентабеллик даражаси ошиб бормокда.

2.2-расм. Турли солиққа тортиш режимлари асосида солиқ тўлайётган хўжалик субъектларида солиқ юки динамикаси

¹ Деловая среда а Узбекистане глазами представителей малого и среднего бизнеса. Международная финансовая корпорация, 2004 г. – стр.79.

² Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. – Т.: «Ўзбекистон», 2005., 81-бет.

2.2-расмда солиққа тортиш режимлари ўртасидаги солиқ юкининг нотекис тақсимланганини яққол кўраемиз. Солиқ юки, асосан, умумий тартибда солиқ тўловчи корхоналар зиммасига тушмоқда.

Энг кам солиқ юки қишлоқ хўжалиги товарлари ишлаб чиқарувчи корхоналарда кўринади. Булар ягона ер солиғи тўловчилар ҳисобланади ва уларда солиқ юкининг энгил бўлиши, бир томондан, давлатнинг қишлоқ хўжалигига кенг имтиёзлар бераётгани, яъни бу соҳада ишлаб чиқаришни ривожлантириш лозим, чунки давлатимиз аграр давлат ҳисобланади. Республика аҳолисининг 60 фоизидан ортиғи қишлоқ жойларида яшайди ва улар бутунги кунда фермерлик фаолияти билан шуғулланмоқда. Иккинчи томондан ягона ер солиғини ҳисоблаш механизмининг яхши ишлаб чиқилмаганлигидир. Чунки, ҳозирги солиққа тортиш амалиётида ягона ер солиғини ҳисоблашда фермер хўжалиқларининг эгаллаган ер майдонига қараб солиқ суммаси ҳисобланади. Ердан олинadиган даромад миқдори бу ерда ҳеч қандай роль ўйнамайди. Бу ушбу солиқ суммасини камайтириши мумкин. Шундан келиб чиқиб айтмоқчимизки, ерларнинг норматив қийматини ҳисоблаб, шу асосда ягона ер солиғига тортилса, солиқ суммаси ва ердан фойдаланиш унумдорлиги ошади. Ягона ер солиғи бўйича солиқ юкининг солиқ тўловчиларга паст таъсир кўрсатиши уларнинг ерлардан оқилона фойдаланмаслигига олиб келади ва тармоқда ишлаб чиқариш суръатлари пасайиши мумкин.

Махсус солиқ режими асосида солиқ тўлаётган савдо ва умумий овқатланиш корхоналарида солиқ юки юқориликча қолмоқда. Бу тизимга кирувчи корхоналар бутунги кунда ялпи даромад солиғи, мол-мулк солиғи ва бюджетдан ташқари фондларга ажратмаларни амалга оширади.

Савдо ва умумий овқатланиш корхоналари ушбу солиқ ва мажбурий ажратмаларнинг ҳисоб-китобини ҳар чоракда солиқ инспекцияларига топширса-да, тўловни ҳар ойда амалга оширади.

Таҳлиллар натижаси шуни кўрсатмоқдаки, тўланаётган солиқ ва мажбурий тўловлар мос равишда савдо корхоналарида

товар айланмаси ҳажмининг 5 фоизини ва умумий овқатланиш корхоналарида ялпи тушумнинг 10 фоизини ташкил этмоқда.

2.8-жадвал

Савдо ва умумий овқатланиш корхоналарини солиққа тортишининг амалдаги ҳолати¹

№	Солиқлар ва тўловлар	Тошкент ш. ва шаҳарларда	Қишлоқ ҳудудларида	Олис ва тоғли ҳудудларда
1	Ялпи даромад солиғи, %	20	18	16
2	Мол-мулк солиғи, %	3,5		
3	Бюджетдан ташқари фондларга товар айланмаси ҳажмидан мажбурий ажратмалар, %	2,7		

Фикримизча, савдо ва умумий овқатланиш корхоналарида солиқ солиш механизмини такомиллаштириш лозим. Яъни, улар томонидан тўланаётган ялпи даромад солиғи, мол-мулк солиғи ва бюджетдан ташқари фондларга ажратмаларни бирлаштириб, ягона солиқ тўлови жорий этилса, бу тизимга кирувчи корхоналарда солиқ юки камайган ҳолда, уларнинг солиқ ва тўловлар бўйича ҳисоб-китоблари ҳам камаяр эди. Чунки, бугунги амалдаги тартибда савдо корхоналари солиқ ва тўловлар бўйича бир молия йили давомида 12 марта ҳисобот топширадилар. Бундан ташқари, бюджет билан ҳисоб-китоблари ҳар ойда амалга оширилишини ҳисобга олсак, бир молия йилида 36 марта ҳисоб-китоб ишларини амалга оширадилар. Агарда улар учун ягона солиқ тўлови жорий этилса, ҳисобот топшириш 3 мартага, бюджет билан ҳисоб-китоб қилиш эса 9 мартага қисқаради. Бундан ташқари, савдо корхоналарида ягона солиқ тўлови жорий этилса, ушбу корхоналар ва давлат учун ҳам қуйидаги қулайликлар туғилади:

- солиқни ҳисоблаш тартиби соддалашади ва солиқ ҳисобини юритиш такомиллашади;

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 27 декабрдаги «Ўзбекистон Республикасининг 2006 йилги асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида»ги ПҚ-244 - сонли Қарори.

- қишлоқ, олис ва тоғли ҳудудларда жойлашган корхоналарда солиқ юки пасаяди ва ушбу ҳудудларда жойлашган савдо корхоналари ривожланиши таъминланади.

Шу йўл билан солиқ юкининг камайиши натижасида, уюшган савдони ривожлантириш, ишлаб чиқарувчи ва улгуржи савдо корхоналари билан чакана савдо корхоналари ўртасидаги тизимли савдони йўлга қўйиб, нақд пул маблағларини банкдан ташқари айланмага чиқиб кетиши каби ҳолатларнинг олдини олишга эришилган бўлар эди.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, тармоқлар ўртасидаги солиқ юки нотекис тақсимланган. Солиқ юкининг айрим тармоқларда юқори бўлиши ишлаб чиқаришнинг пасайишига олиб келиши мумкин. Бундан ташқари, умумий тартибда солиқ тўловчи корхоналар ва махсус солиқ режимлари асосида солиқ тўловчи корхоналар ўртасидаги солиқ юки ҳам бир-биридан кескин фарқ қилишини кўрдик. Иқтисодиёт соҳаларида ҳам солиқ юки паст-баландлиги билан ажралиб туради. Бу мамлакат макроиқтисодий барқарорлигига ҳам салбий таъсир кўрсатади ва ишлаб чиқаришни ҳам тармоқлар ўртасида нотекис тақсимланишига олиб келади ҳамда айрим тармоқларда ўсиш суръатлари пасайиб кетиши мумкин.

Солиқ юкини тармоқлар ва солиққа тортиш режимлари ўртасида имконият даражасида тенглаштириш лозимдир. Бу, ўз навбатида, тармоқлар ва соҳаларнинг бир хил иқтисодий ривожланишига олиб келади.

2.3. Хўжалик субъектларидаги солиқ юкини ҳисоблашнинг замонавий амалиёти таҳлили

Бугунги кунда хўжалик субъектлари фаолиятини ва уларнинг молия-хўжалик фаолиятига солиқларнинг таъсирини ўрганиш ҳамда улардаги солиқ юкини таҳлил қилиш муаммоли масалалардан бири бўлиб қолмоқда.

Хўжалик субъектларида солиқ юкини ҳисоблашнинг бугунги аҳволи тўғрисида тўхталадиган бўлсак, бу масала хорижий адабиётларда ва айрим илмий ишларда ёритишга ҳаракат қилинган. Лекин шунга қарамасдан, хўжалик субъектларида солиқ юкини ҳисоблаш ва аниқлаш борасида ягона тўхтамга келинмаган. Бу эса мазкур мавзунинг ҳали ҳам тўла шаклланмаганлигидан ва аниқ хулосаларга келинмаганлигидан далолат беради. Шундан келиб чиқиб айтишимиз мумкинки, хўжалик субъектларида солиқ юкини аниқлаш муаммоси бу борада илмий тадқиқотлар олиб боришни тақозо этади.

Солиқ юкини ҳисоблаш ва унинг иқтисодиётга таъсирини ўрганиш масалаларига тўхталганда, авваламбор, солиқ юкини қайси йўсинда ҳисоблашга ҳам эътибор қаратиш лозим. Биз солиқ юкини ҳисоблаш масаласида унга қуйидаги йўналишларда ёндошиш мумкин деб ўйлаймиз:

- макроиқтисодий даражада (давлат миқёсида) солиқ юки;
- мезодаражада (тармоқлар миқёсида) солиқ юки;
- микродаражада (хўжалик субъектлари миқёсида) солиқ юки;
- солиқ тўловчилар ўртасида (юримдик ва жисмоний шахслар)

солиқ юки;

- сотувчи ва истеъмолчи ўртасида солиқ юки;
- алоҳида солиқ турлари бўйича солиқ юки;
- ҳудудлар бўйича солиқ юки.

Юқоридаги йўналишларда солиқ юкини ҳисоблаш хорижий адабиётларда ва ўзимизнинг маҳаллий адабиётларда ёритилган (2.3-расмга қаранг).

2.3-расм. Иқтисодиётда солиқ юкини ҳисоблашнинг асосий йўналишлари¹

Шунга қарамасдан бу кўрсаткичларнинг ҳисобланиш усуллари ва муаллифларнинг турли ёндошувлари бир-биридан фарқ қилади.

Дунёнинг турли мамлакатларида солиқ юкини давлат иқтисодиётига таъсири ўрганилганда, айрим мамлакатларда солиқлар ялпи ички маҳсулотга нисбатан ҳисобланса, айрим мамлакатларда ялпи миллий даромадга нисбатан ҳисобланади. Бу ўз-ўзидан кўрсаткичларнинг бузилишга ва мамлакатлардаги солиқ юкини солиштирма қиёсий таҳлилининг бузилишига олиб келади.

Иқтисодчи олимларимизнинг фикрича, солиқ юки 30 фоиз атрофида тебранса, мамлакат иқтисодиёти барқарор ривожланади. Фикримизча, ривожланган давлатлардаги солиқ юки юқорилигини ҳисобга олсак, солиқ юкини ҳисоблаш масаласида ноаниқликлар мавжудлигига амин бўламиз.

Солиқ назариясидан маълумки, мамлакат миқёсида солиқ юки жами солиқлар ва йиғимларнинг суммасини ялпи ички маҳсулотга нисбати ҳисобланади. Бу кўрсаткич бутун жаҳонда кенг қўлланилиб, мамлакат иқтисодиётида давлатнинг қанчалик аралашувини кўрсатиб беради. Бунинг паст ёки баландлиги иқтисодиётнинг барқарор ривожланишига ўзининг ижобий ёки салбий таъсирини кўрсатади.

Мезодаражада солиқ юки, яъни иқтисодиётнинг турли тармоқлари ўртасидаги солиқ юки тармоқларда солиқ юкининг қай даражада эканлигини кўрсатиб беради. У ҳар бир тармоқ бўйича давлатга тўланган солиқ ва йиғимларни ушбу тармоқда яратилган қўшилган қийматга нисбати орқали ҳисобланади. Давлат ушбу кўрсаткич орқали иқтисодиётда оқсаб қолаётган тармоқларни ривожлантириши ва аксинча секинлаштириши мумкин. Бу ўз-ўзидан иқтисодий мувозанатни таъминлашга ҳамда иқтисодиётни тартибга солишга ёрдам беради.

Микродаражада, яъни хўжалик субъектлари ўртасида солиқ юки иқтисодиёт тармоқларида фаолият юритаётган корхоналардаги солиқ юкидир. Бу хўжалик юритувчи субъектнинг давлатга тўлаган барча солиқ ва йиғимларининг ўзи яратган қўшилган қийматга нисбати орқали топилади. Бу кўрсаткич орқали давлат хўжалик субъектларида солиқ юкини пасайтириб, ишлаб чиқаришни янада ривожлантириши мумкин.

Солиқ юкининг солиқ тўловчилар ўртасида, яъни юридик ва жисмоний шахслар ўртасида тақсимланиши корхоналар ҳамда аҳоли ўртасида солиқ юкининг тақсимланишини англалади. Ривожланган мамлакатларда солиқ юкининг бундай тақсимланиши солиқ юкининг асосий оғирлиги жисмоний шахсларга тушишини кўрсатади. Сўнгги йилларда Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети даромадларининг таҳлили ҳам айнан шунини кўрсатмоқда.

Солиқ юкининг истеъмолчи ва сотувчи ўртасида тақсимланиши алоҳида олинган товар (иш, хизмат)нинг охириги истеъмол қийматига киритилган барча солиқлар ва йиғимларнинг қанча қисмини истеъмол қилувчи ва қанча қисмини ишлаб чиқарувчи тўлаётганини англади. Бу бир қарашда тўғри солиқлар ишлаб чиқарувчи зиммасига, эгри солиқлар эса истеъмолчи зиммасига тушишини кўрсатади. Аммо амалиётда ҳар доим бундай бўлавермаслиги мумкин. Бу талаб ва таклифнинг эластик ёки ноэластиклигига бориб тақалади.

Алоҳида солиқ турлари бўйича солиқ юки ҳар бир солиқ тури суммасини ялпи ички маҳсулотдаги улушини ифодалайди. Микродаражада қараганимизда бу солиқларнинг кўшилган қийматдаги улуши ҳисобланади. Кўшилган қийматларнинг мамлакат миқёсидаги йиғиндиси ялпи ички маҳсулотни беради. Бу орқали иқтисодиётга қайси солиқ тури кўпроқ босим кўрсатаётганини аниқлаш мумкин.

Солиқ юкининг ҳудудлар бўйича тақсимотини ўрганиш ҳам иқтисодиётда муҳим кўрсаткичлардан ҳисобланади. Чунки солиқ юкининг ҳудудлар бўйича тақсимоти ишлаб чиқариш ва меҳнат ресурсларининг жойлашишига бориб тақалади. Бу ёрдамида қолоқ ҳудудларни ривожлантириш ва уларнинг иқтисодий салоҳиятларини тенглаштириш мумкин.

Юқорида биз келтириб ўтган йўналишларда солиқ юкини ҳисоблаш мамлакат иқтисодий-ижтимоий ҳолатини тўғри баҳолаб, барқарор ривожланишига асос бўлади.

Хўжалик субъектларида солиқ юкини ҳисоблашнинг замонавий ҳолати мамлакатимизда бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва Давлат Солиқ қўмитаси томони-

дан тақдим этилган услубиёт асосида ҳисобланади. Унга кўра, солиқлар ва тўловлар хўжалик юритувчи субъектнинг маҳсулот сотиш ҳажмига нисбатан ҳисобланади.

У қуйидагича:

$$\text{СЮ} = \frac{\text{Солиқлар ва тўловлар}}{\text{Маҳсулот сотиш ҳажми}} \times 100 \%$$

Бу ерда: СЮ – хўжалик юритувчи субъектдаги солиқ юки.

Ушбу усулда солиқ юкини ҳисоблаш хўжалик субъектларида солиқ юкини анча фоизли пунктга камайтириб кўрсатади ва натижада ушбу субъектлар фаолияти ногўғри баҳоланиб, бир қанча иқтисодий қийинчиликлар келтириб чиқаради. Яъни, давлатнинг ушбу соҳа билан шуғулланувчи ташкилотларининг маълумотларига таяниб, давлат бюджет дастурини тузади ва унга асосланиб иш кўради. Натижада давлат хўжалик субъектларига нисбатан солиқ юкини янада оғирлаштириши мумкин. Бу, албатта, макроиқтисодий ҳолатга фақатгина салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

М.И.Альмардонов абсолют ва нисбий солиқ юкини фарқлашни таклиф этади. Муаллифнинг фикрича, абсолют солиқ юки – корхоналардаги солиқ ва ижтимоий сугурта бадаллари юкини ифодалаб, улар бюджет ва бюджетдан ташқари фондларга ўтказилади, хўжалик субъектлари солиқ мажбуриятларининг абсолют миқдоридир. Нисбий солиқ юки абсолют миқдорнинг янгидан яратилган қийматга нисбати¹ деб қарайди. Унинг кўриниши қуйидагича:

$$\text{Дн} = \frac{\text{СТ} + \text{ИА}}{\text{ЯЯҚ}} \times 100 \%$$

Бу ерда: Дн – хўжалик юритувчи субъектдаги нисбий солиқ юки.

---

¹ Альмардонов М.И. Ўзбекистон Республикаси солиқ тизими ва унинг тadbиркорлик фаолиятини ривожлантиришга таъсири. Иқтисод фанлари доктори даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. Т.: 2004 й. 23-бет.

СТ – солиқ тўловлари;

ИА – ижтимоий эҳтиёжларга ажратма;

– **ЯЯҚ** – янгидан яратилган қиймат.

Юқоридаги формуладан кўриниб турибдики, хўжалик юритувчи субъектнинг барча солиқ тўловлари ва ижтимоий эҳтиёжларга ажратмаларининг янгидан яратилган қийматга нисбати хўжалик юритувчи субъектнинг нисбий солиқ юкини белгилаб беради.

Профессор К.Яҳёевнинг солиқ юкига берган таърифига кўра, «Солиқ юки фойдага ёки жами даромадга нисбатан олинади. Мамлакат миқёсида ҳамма тўланган солиқ ва йиғимларнинг ялпи ички маҳсулотдаги салмоғи ҳам солиқ юкини ифодалайди»¹. Бу таърифдан кўриниб турибдики, муаллиф солиқ юкига микродаражада тўланган барча солиқ ва тўловларнинг даромадга ёки фойдага нисбати деб қараяпти. Бу солиқ юкини ҳисоблашда ва белгилашда анча қийинчиликларни келтириб чиқаради. Чунки, фойдага нисбатан солиқ юки ҳисобланса, унинг даражаси анча ошиб кетади. Даромадга нисбатан ҳисобланганда эса, солиқ юки кўрсаткичи пасайиб кетади. Бу бюджет даромадларини режалаштиришда анча ноқулайликларни келтириб чиқаради.

Т.Тошмуродов «Солиқлар. Изоҳли луғат» ўқув қўлланмасида солиқ юкига шундай таъриф беради: «Солиқ юки – хўжалик юритувчи субъект ёки фуқаро тўлайдиган барча солиқлар ва тўловлар йиғиндисининг даромадга нисбатидир»². Бу таъриф ҳам юқоридагилар сингари солиқ юкини ҳисоблаш механизмини мураккаблаштиради. Чунки, бу ерда солиқ юкини ҳисоблашда асос қилиб даромад олинапти. Бу хўжалик субъектларининг солиқ юкини ҳисоблашда ноқулайликларни келтириб чиқаради.

Б.Исроилов «Солиқлар ҳисоби ва таҳлили: муаммолар ва уларнинг ечимлари» монографиясида солиқ юкига қуйидагича таъриф бериб ўтади: «Солиқ юки деганда, хўжалик юритувчи

¹ Яҳёев К. Солиққа тортиш назарияси ва амалиёти. Дарслик. – Т.: «Ф.Фулом», 2000. 16-бет.

² Тошмуродов Т. Солиқлар. Изоҳли луғат. – Т.: «Мехнат», 2003. 116-бет.

субъект ёки фуқароларнинг давлат, маҳаллий бюджетга ҳамда турли жамғармаларга қатъий белгиланган тартибда тўлайдиган барча солиқлар ҳамда тўловлар йиғиндисининг тўловчилар иш ҳажмига, даромадга ёки бошқа солиқ объектига нисбати тушунилади»¹. Бу таърифда ҳам солиқ юкининг моҳияти кенг очилмаган. Чунки, тўланган жами солиқлар ва тўловларнинг солиқ тўловчиларнинг иш ҳажмига, даромадга ёки солиқ солиш объектига нисбати дейиляпти. Бу ерда бир-бирига ўхшамаган учта объект кўрсатиляпти. Булар солиқ юкини ҳисоблаш учун етарли асос бўла олмайди.

Бизнинг фикримизча, хўжалик субъектларига нисбатан солиқ юкини ҳисоблашда хўжалик юритувчи субъект томонидан давлат бюджетига тўланган барча солиқлар, тўловлар ва ажратмаларнинг хўжалик субъектининг қўшилган қийматига нисбати орқали аниқлаш мақсадга мувофиқдир. Шунда солиқ юкининг реал даражаси кўринади ва давлат бюджетига ҳам, хўжалик юритувчи субъектга ҳам салбий таъсири бўлмайди.

Юқоридаги таърифларни ўрганган ва Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳамда Давлат Солиқ кўмитасининг хўжалик субъектларининг солиқ юкини ҳисоблаш тўғрисидаги йўриқномаларини таҳлил қилган ҳолда айтишимиз мумкинки, хўжалик субъектларининг солиқ юкини ҳисоблаш бўйича ягона услубий асос йўқлигининг гувоҳи бўлдик. Бу ҳолат хўжалик субъектларининг солиқ юкини ҳисоблаш бўйича илмий тадқиқотлар олиб боришни тақозо этади.

Хўжалик субъектларининг солиқ юкини ҳисоблаш бўйича хорижий ва маҳаллий олимлар фикрини ва бу борадаги барча усулларни ўрганган ҳолда биз қуйидаги фикрга келдик:

- хўжалик субъектларининг солиқ юкини ҳисоблашда уларнинг барча тўлайдиган солиқ ва тўловларининг йиғиндисини янгидан яратилган қийматга нисбати орқали аниқлаш лозим;

- хўжалик субъектларининг солиқ юкини ҳисоблашда соф ва умумий солиқ юкини ҳисоблаш мақсадга мувофиқ. Бу ерда

¹ Исроилов Б. Солиқлар ҳисоби ва таҳлили: муаммолар ва уларнинг ечимлари. -Т.: "Ўзбекистон", 2006 . 272-бет.

соф солиқ юки хўжалик юритувчи субъектнинг тўлайдиган барча солиқлари, бюджет ва бюджетдан ташқари фондларга қиладиган ажратмалари юкини ифодалаб берса, умумий солиқ юки эса хўжалик субъектларининг солиқ, бюджет ва бюджетдан ташқари фондларга қиладиган ажратмаларини ҳамда ишчиларнинг иш ҳақидан ушлаб қолинадиган солиқлар ва бадаллар юкини ифодалаб беради.

Юқоридаги фикрларимизни формула кўринишида ифодаласак, фикримиз янада яққолроқ намоён бўлади:

а) Хўжалик субъектларининг соф солиқ юки:

$$C_{\text{сю}} = X_{\text{тбс}} / K_{\text{қ}}$$

Бу ерда: $C_{\text{сю}}$ – хўжалик субъектининг соф солиқ юки;

$X_{\text{тбс}}$ – хўжалик субъекти тўлайдиган барча солиқлар, бюджет ва бюджетдан ташқари фондларга ажратмалар;

$K_{\text{қ}}$ – хўжалик субъектининг янгидан яратган қиймати ёки кўшилган қиймат.

б) Хўжалик субъектларининг умумий солиқ юки:

$$U_{\text{сю}} = (X_{\text{тбс}} + I_{\text{сб}}) / K_{\text{қ}}$$

Бу ерда: $U_{\text{сю}}$ – хўжалик субъектининг умумий солиқ юки;

$X_{\text{тбс}}$ – хўжалик субъекти тўлайдиган барча солиқлар, бюджет ва бюджетдан ташқари фондларга ажратмалар;

$I_{\text{сб}}$ – ишчиларнинг иш ҳақидан ушлаб қолинадиган солиқлар ва бадаллар;

$K_{\text{қ}}$ – хўжалик субъектининг янгидан яратган қиймати ёки кўшилган қиймат.

Юқоридаги формулалар хўжалик субъектларининг соф ва умумий солиқ юкини ҳисоблашда асос бўлади. Бу формулалар орқали хўжалик субъектларининг фаолиятига солиқларнинг таъсирини атрофлича таҳлил қилишимиз мумкин.

Айрим иктисодий алабиётларда хўжалик субъектларининг солиқ юкини ҳисоблаш жараёнида жисмоний шахсларнинг даромад солиғи ва улар учун тўланадиган ижтимоий тўловлар ҳисобга олинмайди. Бу бир қарашда тўғридек кўринади. Аммо, шунини эътиборга олиш лозимки, жисмоний шахснинг даромади

ва унинг солиғи, у учун қилинадиган ижтимоий ажратмаларнинг яратилиш манбаи ҳам хўжалик юритувчи субъектнинг қўшилган қиймати ҳисобланади. Аслида жисмоний шахсларнинг даромад солиғини ишчига, фуқарога нисбатан солиқ юки ҳисобланаётганда ҳисобга олиш лозим. Ҳозирги кунда мамлакатимизда хўжалик субъектларида фаолият юритаётган жисмоний шахслар бюджетга даромад солиғи билан бир қанча ижтимоий тўловларни ҳам амалга оширадилар. Бу тўловларни жисмоний шахслар тўлагандек кўринса-да, буларнинг юки хўжалик юритувчи субъектга, корхонага тушади. Мисол учун бутунги кунда мамлакатимизда фаолият юритаётган хўжалик юритувчи субъект иш ҳақига 100 минг сўм ажратса, шунинг 25 минг сўми ижтимоий ажратмалар сифатида бюджетга ажратилади (жисмоний шахслар учун). Бу ажратмаларнинг юки корхонага тушади.

Юқоридаги формулаларга таяниб, мамлакатимизда фаолият юритаётган бир қатор хўжалик субъектларининг молиявий ҳисоботлари асосида улардаги солиқ юки кўрсаткичларини ҳисоблаб чиқдик. Тошкент шаҳрида фаолият юритаётган «Малика» ОАЖнинг 2004-2005 йиллар ҳисоботлари ва юқоридаги формулалар асосида ушбу жамиятнинг солиқ юки кўрсаткичларини ҳисоблаб чиқамиз.

2004-2005 йиллар бўйича «Малика» ОАЖ фаолияти бўйича қуйидаги маълумотлар берилган (2.9-жадвал).

Ушбу жадвал маълумотларидан фойдаланиб, «Малика» ОАЖнинг 2004-2005 йиллардаги соф ва умумий солиқ юкини ҳисоблаб чиқамиз.

2004 йил учун соф солиқ юки:

$$C_{\text{сю}} = (136435 / 375042) * 100 \% = 36,4 \text{ фоиз}$$

Жисмоний шахсларнинг даромад солиғи ва иш ҳақи фондидан ажратмаларни ҳисобга олган ҳолда 2004 йил учун умумий солиқ юки:

$$У_{\text{сю}} = ((136435 + 36300) / 375042) * 100 \% = 46 \text{ фоиз}$$

2005 йил учун соф солиқ юки:

$$C_{\text{сю}} = (128413 / 636160) * 100 \% = 20,2 \text{ фоиз}$$

2004-2005 йилларда «Малика» ОАЖнинг молиявий фаолият

натижалари кўрсаткичлари

№	Кўрсаткичлар	2004 йил	2005 йил
1.	Маҳсулот (иш, хизма)лар сотишдан тушган соф тушум	1112596	1335115
2.	Янгида яратилган қиймат (қўшилган қиймат) (ЯҚҚ = Мст - Мх + Бд - Бх)	375042	636160
3.	Жами солиқлар ҳамда бюджет ва бюджетдан ташқари жамғармаларга ажратмалар Шу жумладан:	136435	128413
	Ер солиғи	30000	0
	Мол-мулк солиғи	42727	0
	Ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи	7500	0
	Экология солиғи	8030	0
	Даромад (фойда) солиғи	23200	0
	Бошқа солиқлар	500	0
	Республика йўл фондига ажратмалар	16690	14593
	Нафақа фондига ажратмалар	7788	6810
	Ягона солиқ	0	107010
4.	Жисмоний шахслар даромад солиғи	29700	33500
5.	Иш ҳақи фондидан ажратмалар	6600	7800

Жисмоний шахсларнинг даромад солиғи ва иш ҳақи фондидан ажратмаларни ҳисобга олган ҳолда 2005 йил учун умумий солиқ юки:

$$Усю = ((128413 + 41300) / 636160) * 100 \% = 26,6 \text{ фоиз}$$

Юқоридаги натижаларга асосланиб қуйидагича жадал тузишимиз мумкин (2.10-жадвал). Жадал маълумотларидан кўри-ниб турибдики, 2004 йилда «Малика» ОАЖда соф солиқ юки яъни, ушбу хўжалик юритувчи субъектнинг бюджетга ва бюджетдан ташқари фондларга тўловларни унинг қўшилган қийматига нисбати 36,4 фоизни ташкил этган. 2005 йилга келиб бу кўрсаткич 20,2 фоизни ташкил этган ёки олдинги йилга нисбатан 16,2 пунктга камайган. Шунингдек таъкидлаш лозимки, 2004 йили ушбу хўжалик юритувчи субъект умумий тартибда солиқ ва бошқа тўловларни амалга оширган бўлса, 2005 йилда ягона солиқ тўлаш тартибига ўтган. Бу корхонада сезиларли даражада солиқ юкининг пасайишига олиб келди.

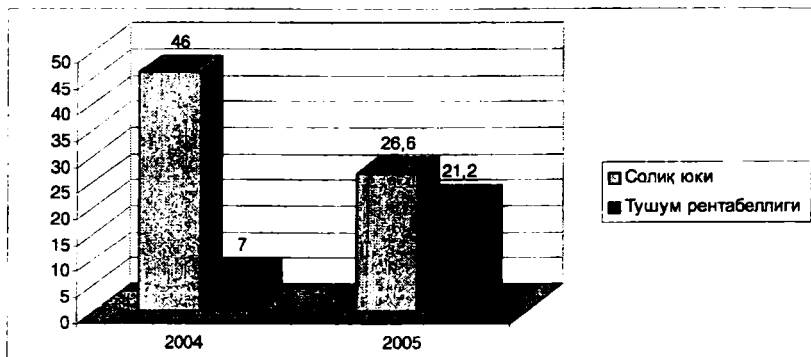
2004-2005 йилларда «Малика» ОАЖнинг солиқ юки кўрсаткичлари

№	Кўрсаткичлар	2004 йил	2005 йил	Йиллар бўйича фарқ, пункт (-;+)
1.	Соф солиқ юки	36,4	20,2	-16,2
2.	Умумий солиқ юки	46,0	26,6	-19,4
3.	Соф солиқ юки ва умумий солиқ юки ўртасидаги фарқ (-;+):(2-1)	+9,6	+6,4	-3,2

2004 йилда «Малика» ОАЖда умумий солиқ юки яъни, корхона бевосита ўзи тўлайдиган солиқлар ва ажратмалар ҳамда жисмоний шахсларнинг даромад солиғи ва иш ҳақи фондидан ажратмаларни ҳисобга олган ҳолда корхонадаги солиқ юки 46,0 фоизни ташкил этган.

Бу кўрсаткич 2005 йилга келиб, 26,6 фоизни ташкил этган ёки таҳлил қилинаётган даврда 19,4 пунктга камайган.

Солиқ юкининг бундай пасайишига, биринчидан, ушбу хўжалик юритувчи субъект таҳлил қилинаётган даврда солиқ тўлашнинг умумий тартибидан махсус солиққа тортиш режимига ўтган бўлса, иккинчидан, ҳукуматимиз томонидан хўжалик субъектларининг солиқ юкини пасайтириш сиёсати ҳам ўз таъсирини кўрсатган.

2.4-расм. Солиқ юки ва тушум рентабеллиги ўртасидаги боғлиқлик

Солиқ юкининг пасайиши корхонанинг молиявий фаолиятига ҳам ўз таъсирини ўтказган. Яъни, корхонанинг пул маблағлари тежалиши билан биргаликда тушум рентабеллиги ҳам ошиб борган. Биз таҳлил қилаётган даврда корхонанинг умумий солиқ юки 46,0 фоиздан 26,6 фоизгача камайганлигини кўрдик. Шунга тескари равишда корхонанинг тушум рентабеллигини 7 фоиздан 21,2 фоизгача ошганини кўришимиз мумкин.

Корхонада умумий солиқ юкининг олдинги йилга нисбатан 42,2 фоизга камайиши рентабеллик даражасини 3 баробарга оширди.

Демак, солиқ юкининг пасайиши тушум рентабеллигини оширади ва корхонанинг молиявий ҳолатига ижобий таъсир кўрсатади. Рентабеллик даражаси ошиши билан ўз-ўзидан корхонанинг молиявий ҳолати ҳам яхшиланиб боради.

Биз юқорида хўжалик субъектлари учун солиқ юкини ҳисоблашнинг бошқача усулини яъни, солиқлар ва тўловларнинг янгидан яратилган қийматга, кўшилган қийматга нисбатан ҳисобладик. Юқорида таъкидлаганимиздек, бугунги кунда мамлакатимиз солиқ амалиётида хўжалик субъектларининг солиқ юки кўрсаткичи хўжалик субъектининг солиқлар ва тўловларни маҳсулот сотишдан тушган тушумга нисбати орқали ҳисобланади. Бунга кўра, хўжалик субъектларининг солиқ ва бошқа тўловларини маҳсулот соғиш ҳажмига нисбати орқали аниқланади. Биз тақлиф қилаётган усул ва ҳозирда солиққа тортиш амалиётида қўлланилаётган усул ўртасидаги фарқни «Малика» ОАЖ мисолида қуйида кўриб чиқамиз (2.11-жадвал).

2.11-жадвал

Хўжалик субъектларининг солиқ юкини ҳисоблаш бўйича қиёсий таҳлил¹

№	Кўрсаткичлар	ЎРМВ ва ДСҚ йўриқномаси бўйича		Муаллиф томонидан тақлиф қилинаётган усул бўйича		Усуллар ўртасидаги фарқ, пункт, (+;-)	
		2004 йил	2005 йил	2004 йил	2005 йил	2004 йил	2005 йил
1.	Соф солиқ юки	12,3	9,6	36,4	20,2	-24,1	-10,6
2.	Умумий солиқ юки	15,5	12,4	46,0	26,6	-30,5	-14,2

¹ Жадвал маълумотлари муаллиф томонидан ҳисобланган.

2.11-жадвал маълумотларига эътибор қаратадиган бўлсак, мамлакатимизда амал қилаётган солиқ юкини ҳисоблаш усули бўйича хўжалик субъектларининг солиқ юки кўрсаткичи бизнинг таклиф этаётган усулда ҳисобланган солиқ юки кўрсаткичидан анча паст даражада эканлигининг гувоҳи бўлдик.

Давлат бюджети даромадларини режалаштиришда шу усул бўйича хўжалик субъектларига солиқ юки белгиланади. Бу уларда солиқ юкини паст даража қилиб кўрсатади ва уларнинг молиявий фаолиятига салбий таъсир кўрсатади. Биз таклиф этган усулнинг асосли томони шундаки, хўжалик юритувчи субъект тўлайдиган барча солиқлар ва тўловларнинг асосий манбаи қўшилган қиймат ҳисобланади. Корхонада қўшилган қиймат яратилмас экан, ҳеч қандай солиқ манбаи вужудга келмайди. Бу жисмоний шахсларнинг даромад солиғига ҳам тегишли. Солиқ юкини маҳсулот сотишдан тушган тушумга нисбатан ҳисоблашнинг камчилик томони шундаки, унинг таркибида харажатлар ҳам ўтиради. Бу ўз-ўзидан ҳисобланаётган нисбий кўрсаткичнинг маҳражини катта қилади ва натижада солиқ юки даражасини пасайтириб кўрсатади. Ҳақиқатда эса, солиқ юки юқоридир. Бу усулда солиқ юкини ҳисоблаб, уларнинг иқтисодий фаолиятига баҳо бериш келажақда салбий ҳолатни вужудга келтиради.

Шу ўринда яна бир нарсани таъкидлаш лозимки, биз “қўшилган қиймат” тушунчасини бироз ногўғри талқин қиламиз. Назарий томондан ёндашсак, қўшилган қиймат маълум товар (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш жараёнидан товарга янгидан ишлов бериш жараёнида товар устига қўшиладиган қиймат ҳисобланади. Масалан, корхона 100 сўмлик хом ашёни сотиб олиб ишлаб чиқаришга киритди. Натижада 300 сўмлик тайёр маҳсулот яратди. Бу ерда қўшилган қиймат 200 сўмни ташкил этади. Бу шу қийматни яратиш жараёнида тўланган иш ҳақи, ажратилган амортизация, тўланган фоизлар, қилинган материал харажатлари, ажратилган солиқ тўловлари ва олинган фойда кўрсаткичлари ҳисобига шаклланади. Аслида, қўшилган қиймат, яъни, янгидан яратилган қиймат жонли меҳнат ҳисобига

яратилади. Амалиётда унга амортизация суммаси ҳам қўшилади. Амортизация аслида мавжуд бўлган қиймат, уни янгидан яратилган қиймат таркибига қўшиш нотўғри деб ҳисоблаймиз. Бугунги кунда қўшилган қиймат солиғи базасига амортизация суммалари ҳам қиради. Бу қўшилган қиймат эмас, шу нуқтани назардан, янгидан яратилган қийматни ҳисоблашда амортизация суммаларини ҳам ҳисобга олмаслик лозим, деган фикрга ҳам келиш мумкин.

Шундай қилиб биз ушбу параграфда олиб борган тадқиқотларимиз натижасида қуйидаги хулосаларни ишлаб чиқишга муваффақ бўлдик:

- тадқиқотлар натижасида шу нарсага амин бўлдикки, хўжалик субъектларига нисбатан солиқ юқини ҳисоблашда ягона тўхтама келинмаган ва бу келажакда яна тадқиқотлар олиб боришни тақозо қилиб қўяди;

- фикримизча, хўжалик субъектларининг солиқ юқи деганда, хўжалик юритувчи субъект томонидан давлат бюджетига тўланган барча солиқлар, тўловлар ва ажратмаларнинг хўжалик субъектининг қўшилган қийматига нисбатини тушуниш мумкин;

- таҳлиллар натижаси шуни кўрсатдики, бугунги кунда мамлакатимизда амал қилаётган солиқ юқини ҳисоблаш механизмига ўзгартириш киритиш лозим. Бунда хўжалик субъектларининг янгидан яратган қийматига нисбатан солиқ юқини ҳисоблаш уларнинг фаолиятига тўғри баҳо бериш имкониятини туғдиради;

- хўжалик субъектларининг солиқ юқини ҳисоблашда соф ва умумий солиқ юқини ҳисоблаш мақсадга мувофиқ. Бу ерда соф солиқ юқи хўжалик юритувчи субъектнинг тўлайдиган барча солиқлари, бюджет ва бюджетдан ташқари фондларга қиладиган ажратмалари юқини ифодалаб берса, умумий солиқ юқи эса хўжалик субъектларининг солиқ, бюджет ва бюджетдан ташқари фондларга қиладиган ажратмаларини ҳамда ишчиларнинг иш ҳақидан ушлаб қолинадиган солиқлар ва бадаллар юқини ифодалаб беради.

2.4. Корхоналар фаолиятига солиқларнинг таъсирини оптималлаштириш масалалари

Ўзбекистонда босқичма-босқич амалга оширилаётган ислохотларнинг муваффақияти турли мулкчилик шаклларида иқтисодиёт субъектлари фаолиятини эркинлаштиришга, тадбиркорликнинг ривожланишига яратилган шарт-шароитларга узвий боғлиқдир. Ушбу иқтисодий ислохотларни амалга оширишнинг асосий мақсади республикамиз миллий мустақиллигини таъминлаш, аҳолига муносиб турмуш шароитини яратиш, мамлакатимизнинг жаҳон ҳамжамиятининг тўлақонли аъзосига айланиши ҳамда ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини барпо этишдан иборатдир. Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётининг моддий асосини таъминлашда тадбиркорлик механизми алоҳида аҳамиятга эгадир. Худди шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов «..солиқ тизими нафақат солиқларни ундириш, балки, биринчи гада, корхоналарни рағбатлантириш хусусиятига эга бўлиши лозим»¹, деб бежиз таъкидламаган. Бозор иқтисодиёти шароитида давлатнинг иқтисодиётга аралашувида, хусусан, тадбиркорликни ривожлантиришда турли усуллардан фойдаланилади. Миллий иқтисодиётнинг у ёки бу даражада ривожланиши кўп ҳолатларда тадбиркорликка бўлган эътиборга бевосита боғлиқлиги жаҳон иқтисодиёти тажрибасида ўз аксини топган бўлиб, у ҳар бир давлатда миллий ўзига хосликдан, геостратегик ва жуғрофий ҳолатдан, ҳатто диний эътиқоддан келиб чиққан ҳолда ўзига хос тартибда юз беради. Шу билан бирга, давлатнинг тадбиркорликни ривожлантириш ёки тартибга солиш усули соф маъмурий ёки соф иқтисодий бўлиши, улар айрим ҳолатларда ўзининг ижобий самарасини бериши билан бирга, бошқа вазиятларда эса салбий оқибатларга олиб келиши мумкин.

Солиқ механизмнинг самарали фаолият кўрсатишини таъминлаш ишлаб чиқаришнинг ўсишини, инвестицияларни кенг жалб этишни, иқтисодиёт субъектлари фаоллигини оши-

¹ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. -Т.: «Ўзбекистон», 2005. – 89-б.

ришни, шунингдек, тадбиркорлик фаолиятини кенгайтиришни тақозо этади.

Бугунги кунда солиқлар мамлакатимиз бюджет даромадларининг ҳал қилувчи қисмини ташкил этмоқда. Солиқ тизимини самарали ташкил этиш ва унинг рағбатлантирувчилик ролини кучайтириш бевосита корхоналар фаолиятига таъсир кўрсатади. Шунинг учун солиқ тизимини имконият даражасида содда ва аниқ қилиб тузиш лозимки, натижада солиқ тўловчилар ўз олдларидаги мажбуриятларини вақтида ва тўлиқ амалга оширсинлар.

Хар бир жамиятда солиқларнинг корхоналар фаолиятига таъсирини ўрганиш ва керакли хулосаларни чиқариш долзарб масалалардан ҳисобланади.

Корхоналарда солиқ юкини ҳисоблашнинг бугунги аҳволи тўғрисида тўхталадиган бўлсак, бу масала хорижий адабиётларда ва айрим илмий ишларда ёритилган. Лекин шунга қарамасдан, хўжалик субъектларида солиқ юкини ҳисоблаш ва аниқлаш борасида ягона тўхтамга келинмаган. Бу эса мазкур мавзунинг ҳали ҳам тўла шаклланимаганлигидан ва аниқ хулосаларга келинмаганлигидан далолат беради.

Бугунги кунда илмий тадқиқотлар натижаси шуни кўрсатмоқдаки, иқтисодиёт тармоқлари бўйича солиқ юки жуда нотекис тақсимланган. Солиқ юкининг бундай нотекис тақсимланишига асосий сабаб, биринчи навбатда, турли тармоқларда солиққа тортиш режимларининг турличалигидан далолат беради.

2.12-жадвал.

*Иқтисодиётнинг асосий тармоқларида солиқ юки даражаси¹
(сотишдан тушган соф тушумга нисбатан фоизда)*

Тармоқлар	2003 йил	2004 йил	2005 йил
Саноат	17,1	16,6	19,6
Қишлоқ хўжалиги	4,6	4,6	4,3
Транспорт	17,4	36,1	15,7
Аҳоли	27	30,5	23,2
Қурилиш	15,1	15,4	20,1
Савдо ва умумий овқатланиш	7,6	5,1	4,4
Коммунал хўжалик	5,9	8,5	11,5

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисобланган.

2.12-жадвал маълумотларига эътибор қаратадиган бўлсак, солиқ юкининг асосий қисми саноат, транспорт, алоқа ва қурилиш корхоналарига бориб тушмоқда. Солиқ юкининг энг паст даражаси қишлоқ хўжалиги, савдо ва умумий овқатланиш ҳамда коммунал хўжалик корхоналарига белгиланган. 2003 йилда солиқ юкининг энг юқори даражаси алоқа корхоналарида бўлса, 2004 йилда бу транспорт корхоналарида кўринади. 2005 йилга келиб эса, алоқа тизимига кирувчи корхоналарда солиқ юки даражаси энг юқори 23,2 фоизни ташкил этган. Солиқ юкининг бундай нотекис тақсимланишининг сабабларини ўрганишда корхоналарда солиқлар ва тўловлар таркибини таҳлил қилиш лозим. Шу нуқтаи, назардан биз тадқиқотлар жараёнида бугунги кунда корхоналарда солиқ муносабатлари қандай даражада, улар тўлаётган солиқлар таркибида солиқ юкининг асосий қисми қайси солиқ турига бориб тушмоқда ва умумий равишда корхоналарда солиқ юки қанчани ташкил этаётганлигини тадқиқ этишга уриндик.

Биз бугунги кунда реал фаолият кўрсатаётган корхоналарнинг республика ва маҳаллий бюджетга тўлаган солиқлар ва йиғимларининг таркибий тузилишини таҳлил этдик. Корхона маълумотларини маълум даражада конфедесиаллик хусусиятига эга эканлигидан ҳамда тижорат сирини сақлаш нуқтаи назаридан келиб чиқиб, корхонанинг номи ва рақамларини шартли равишда келтиришни лозим топдик.

2.13-жадвал маълумотлари таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, корхона томонидан тўланаётган солиқлар таркибида асосий ўринни ҚҚС эгалламоқда. 2005 йилда жами солиқлар таркибида 49,6 фоизни ташкил этган бўлса, 2006 йилга келиб 55,6 фоизни ташкил этган. Таҳлил қилинаётган даврда ушбу кўрсаткич 6 фоизли пунктга ошган. ҚҚС эгри солиқлар таркибига кирганлигига қарамай, уни тўлалигича бюджетга ундириб бериш солиқ қонунчилигига биноан корхоналар зиммасига юклатилган. Шу нуқтаи назардан, бу солиқ тури корхоналар молиявий ҳолатига ўз таъсирини кўрсатади ва таҳлил жараёнида уни ҳисобга олиш лозим. Яна шуни эътиборга олиш лозимки, ҚҚС маҳсулот (иш, хизматлар)нинг оборотидан ундирилади. ҚҚС улушининг таҳлил

қилинаётган даврда ортиши корхонада маҳсулот (иш, хизматлар)-нинг сотишдан тушган тушуми ортганлигини кўрсатади.

2.13-жадвал

“А” корхонасининг республика ва маҳаллий бюджетга тўлаган солиқлар ва йиғимларининг таркибий тузилиши (жамига нисбатан фоиз ҳисобида)

№	Солиқлар ва йиғимлар	2005 йил	2006 йил
1	Жами солиқлар ва йиғимлар	100	100
2	Даромад (фойда) солиғи шу жумладан:	33,7	21,8
	юрідик шахслардан	21,7	8,6
	жисмоний шахслардан	12	13,2
3	Қўшилган қиймат солиғи	49,6	55,6
4	Акциз солиғи	0,4	0
5	Ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун солиқ	0,3	0,4
6	Экология солиғи	2,4	0,0
7	Сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ	0,1	1
8	Импорт товарларини олиб кирганликлари учун божхона божлари	1,2	3,6
9	Мол-мулк солиғи	4,6	5,5
10	Ер солиғи	0,5	0,8
11	Ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи	5,3	3
12	Бошқа солиқлар	1,2	3,3
13	Маҳаллий йиғимлар	0,4	4,5
14	Молиявий жарималар	0,2	0,3

Бундан ташқари, корхоналар томонидан тўланаётган даромад (фойда) солиғи ҳам корхона солиқлар таркибида асосий ўринни эгалламоқда. Корхонанинг бевосита ўзи тўлайдиган даромад (фойда) солиғи таҳлил қилинаётган даврда 13,1 фоизли пунктга камайган. Бунга асосий сабаб ушбу даврда даромад (фойда) солиғининг ставкаси давлат томонидан 3 фоизли пунктга камайтирилганлигидир. Корхона томонидан тўланадиган мол-мулк ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиқларидан ташқари бошқа солиқлар солиқлар таркибида кам улушни эгаллайди ва уларнинг таъсири бирмунча паст ҳисобланади.

2.13-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, мол-мулк солиғи ҳам корхона солиқлари таркибида сезиларли улушни эгалламоқда. Таҳлил қилинаётган даврда гарчи бу солиқ тури бўйича солиқ ставкаси ва уни ундириш механизмида ўзгаришлар вужудга келмаган бўлса-да, солиқлар таркибидаги улуши 0,9 фоизли пунктга ошган.

Корхоналарда солиқларнинг таъсирини атрофлича таҳлил қилиш ва ўрганишда улардаги солиқ юки кўрсаткичини ҳисоблаш ва таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир. Корхоналарда солиқ юкини ҳисоблашнинг замонавий ҳолати мамлакатимизда бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва Давлат Солиқ қўмитаси томонидан тақдим этилган услубиёт асосида ҳисобланади. Унга кўра, солиқлар ва тўловлар корхоналарнинг хизматлар, ишлар ва маҳсулотлар сотиш ҳажмига нисбатан ҳисобланади.

2.14-жадвал.

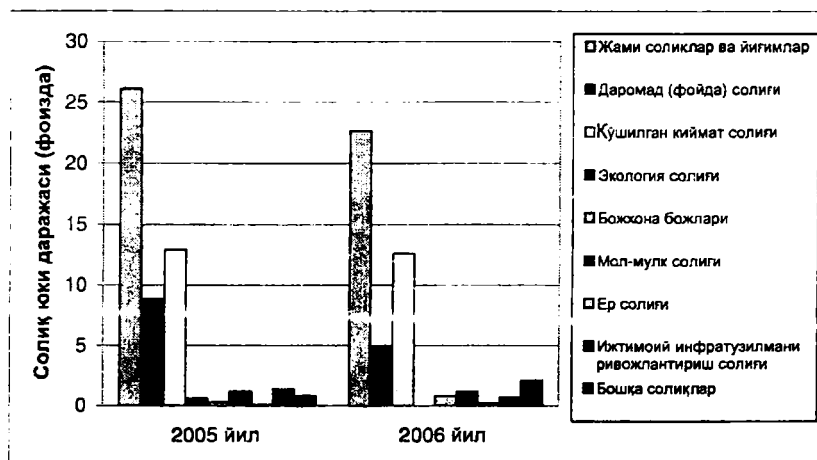
*“А” корхонасида солиқ юки динамикаси
(сотишдан тушган соф тушумга нисбатан фоиз ҳисобида)*

№	Кўрсаткичлар	2005 йил	2006 йил
1	Маҳсулот сотишдан тушган соф тушум	100	100
2	Жами солиқлар ва йиғимлар	26,1	22,6
3	Даромад (фойда) солиғи шу жумладан:	8,8	4,9
	юридик шахслардан	5,7	1,9
	шаклсиз шахслардан	3,1	3,0
4	Кўшилган қиймат солиғи	12,9	12,6
5	Акциз солиғи	0,1	0,0
6	Ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун солиқ	0,1	0,1
7	Экология солиғи	0,6	0,0
8	Сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ	0,0	0,2
9	Импорт товарларини олиб кирганликлари учун божхона божлари	0,3	0,8
10	Мол-мулк солиғи	1,2	1,2

11	Ер солиғи	0,1	0,2
12	Ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи	1,4	0,7
13	Бошқа солиқлар	0,3	0,7
14	Маҳаллий йиғимлар	0,1	1,0
15	Молиявий жарималар	0,1	0,1

2.14-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, 2005 йилда корхона солиқ юки 26,1 фоизни ташкил этган. 2006 йилга келиб бу кўрсаткич 22,6 фоизни ташкил этган. Солиқ юкининг 3,5 фоизли пунктга камайишида давлат томонидан тўғри солиқларнинг ставкалари пасайтирилганлиги ва солиққа тортиш механизмларининг такомиллаштирилганлиги асосий таъсир кўрсатган. Чунки, ҳукуратимиз томонидан корхоналар фаолиятига бевосита таъсир кўрсатувчи тўғри солиқларнинг ставкалари бир неча фоизга камайтирилди. Масалан, даромад (фойда) солиғи ва жисмоний шахслардан ундириладиган даромад солиқлари ставкаларининг пасайтирилиши корхонада ушбу солиқлар бўйича солиқ юкининг камайишига олиб келди. Таҳлил қилинаётган даврда ушбу солиқлар бўйича солиқ юки даражаси 3,9 фоизли пунктга камайган.

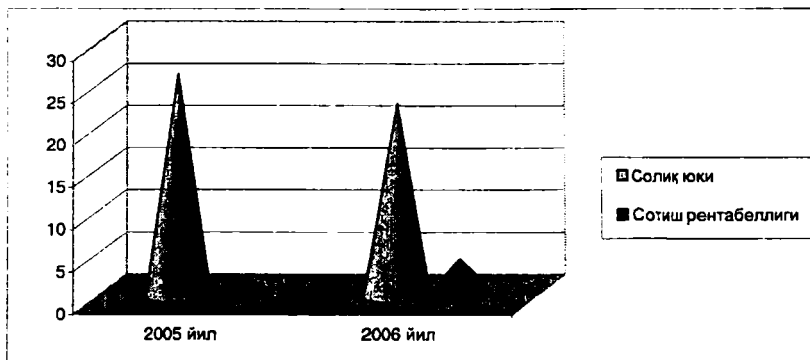
2.5-расм. "А" корхонасида асосий солиқ турлари бўйича солиқ юки даражасининг ўзгариши

Умуман олганда, мамлакатимизда олиб борилаётган солиқ ислохотлари корхоналарда солиқ юки даражасини йилдан-йилга пасайишига олиб келмоқда. Бу келажақда уларнинг молиявий ҳолатига ижобий таъсир кўрсатади ва инвестицион фаолиятнинг кенгайишига олиб келади.

Солиқ юкининг пасайиши корxonанинг молиявий фаолиятига ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Яъни, корxonанинг пул маблағлари тежалиши билан биргаликда хизмаглар сотиш рентабеллиги ҳам ошиб борган. Биз таҳлил қилаётган даврда корхонада солиқ юки 26,1 фоиздан 22,6 фоизгача камайганлигини кўрдик. Бу шу даврда солиқ юкининг 14 фоизга камайганлигини кўрсатади. Шунга тескари равишда корxonанинг сотиш рентабеллиги 2,1 фоиздан 4,2 фоизгача ошганлигининг гувоҳи бўлдик.

2.6-расм. «А» корхонасида солиқ юки ва сотиш рентабеллиги ўртасидаги боғлиқлик

Корхонада умумий солиқ юкининг олдинги йилга нисбатан 14 фоизга камайиши рентабеллик даражасини 2 баробарга оширди.

Демак, солиқ юкининг пасайиши сотиш рентабеллигини оширади ва корxonанинг молиявий ҳолатига ижобий таъсир кўрсатади. Рентабеллик даражаси ошиши билан ўз-ўзидан корxonанинг молиявий ҳолати ҳам яхшиланиб боради.

Фикримизча, корхоналарда солиқ юкини ҳисоблаш услубиё-

тини такомиллаштириш лозим. Биз юқорида кўриб ўтган солиқ юкини ҳисоблаш усулимизда корхона томонидан тўланаётган солиқлар ва тўловлар корxonанинг сотишдан тушган тушумига нисбатан ҳисобланади. Ушбу усулда солиқ юкини ҳисоблаш корхоналарда солиқ юкини бир неча фоизли пунктга камайтириб кўрсатади ва натижада ушбу субъектлар фаолияти ногўри баҳоланиб, бир қанча иқтисодий қийинчиликлар келтириб чиқаради. Яъни, давлат ушбу соҳа билан шуғулланувчи ташкилотларнинг маълумотларига таяниб, ўзининг бюджет дастурини тузади ва унга асосланиб иш кўради. Натижада, давлат корхоналарга нисбатан солиқ юкини янада оғирлаштириши мумкин. Бу, албатта, макроиқтисодий ва микроиқтисодий ҳолатга фақатгина салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

III боб. ХЎЖАЛИК СУБЪЕКТЛАРИДА СОЛИҚ ЮКИНИ ОПТИМАЛЛАШТИРИШНИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ

3.1. Хўжалик субъектларининг солиқ юкига таъсир этувчи омиллар ва уларни таҳлил қилиш услубиёти

Бозор муносабатлари ривожланиб борган сари хўжалик субъектлари ва давлат ўртасидаги муносабатлар фақатгина солиқлар орқали амалга оширилади. Хўжалик субъектлари учун долзарб масалалардан ҳисобланган солиқ муносабатларининг таҳлили етарли даражада ишлаб чиқилмаган ёки кенг оммага тушунарли эмас.

Иқтисодий-статистик эркинлаштириш шароитида солиқ юкига таъсир этувчи омилларни ўрганиш ва уларни иқтисодий-статистик таҳлил қилиб, керакли хулосаларни чиқариш давлат нуктаи назаридан ҳам, корхона нуктаи назаридан ҳам объектив долзарб масалалардан ҳисобланади.

Солиқ юкини ва унга таъсир этувчи омилларни икки йўналишда иқтисодий-статистик таҳлил қилиш мумкин, яъни макро-иқтисодий ва микроиқтисодий даражада. Ёки соддароқ қилиб айтадиган бўлсак, давлат нуктаи назаридан ва корхона нуктаи назаридан иқтисодий-статистик таҳлил қилишимиз мумкин.

Солиқ юкини макроиқтисодий даражада иқтисодий-статистик таҳлил қилишда статистика ва макроиқтисодий статистика усуллари кенг фойдаланилади. Уни макроиқтисодий даражада таҳлил қилишнинг аҳамиятли томони шундаки, давлат бюджетини тузишда, режалаштиришда, давлатнинг қатор функцияларини бажаришда ушбу таҳлиллар асосида иш кўрилади. Ушбу таҳлиллар барча солиқлар устида олиб борилади. Унинг динамикаси, алоҳида солиқ турларини бюджет даромадларидаги салмоғи ва улар бўйича солиқ юки ўрганилади. Алоҳида солиқ турлари бўйича солиқ юкини ўрганганимизда айрим солиқ турларида солиқ юки бўйича мунтазам ўсиш кузатилса, айримларида пасайиш ва ривожланиш кузатилмоқда.

Назарий жиҳатдан ёндашадиган бўлсак, солиқ юкига бир қанча омиллар таъсир этади. Албатта, ушбу омилларни ҳисобга олиш керак ва таҳлил жараёнида уларнинг таъсирини ўрганиш лозим. Биз солиқ юкини таҳлил этиш жараёнида давлат ва хўжалик субъектлари нуктаи назаридан ёндашиб, унга таъсир этувчи омиллар деб қуйидагиларни эътироф этамиз:

- солиққа тортиладиган базанинг ўзгариши;
- солиқ ставкасининг ўзгариши;
- солиқларнинг йиғилиш даражаси;
- солиқ тўловчилар сонининг ўзгариши.

Юқоридаги омиллар ўртасида боғлиқлик ва уларнинг таъсирини аниқлашда қуйидаги формулалардан фойдаланиш мумкин:

- а) $CD_0 = B_0 \times C_0 \times D_0$ базис даврида;
- б) $CD_1 = B_1 \times C_1 \times D_1$ ҳисобот даврида;
- в) $\Delta CD = CD_1 - CD_0$ солиқ тушумларини мутлоқ ўзгариши.

бу ерда: CD - солиқ тушумлари, B - солиққа тортиладиган база, C - солиқ ставкаси, D - солиқларни йиғилиш даражаси.

Солиқ тушумларига таъсир этувчи омиллар таҳлилинини алоҳида-алоҳида кўриб ўтишимиз мумкин:

1. Солиққа тортиладиган базанинг ўзгариши:

$$\Delta CD_{(B)} = (B_1 - B_0) \times C_0 \times D_0$$

2. Солиқ ставкасининг ўзгариши ҳисобига:

$$\Delta CD_{(C)} = (C_1 - C_0) \times B_1 \times D_0$$

3. Солиқларнинг йиғилиш даражаси:

$$\Delta CD_{(D)} = (D_1 - D_0) \times C_1 \times B_1$$

Бунда:

$$\Delta CD = \Delta CD_{(B)} \pm \Delta CD_{(C)} \pm \Delta CD_{(D)}$$

Ушбу таҳлилларни индекслар ёрдамида ҳам қилиш мумкин. Бу индекс солиқ тушумлари индекслари номини олади. Индекслар усулида жорий даврдаги солиқ тушумларини базис даври солиқ тушумларига бўлиш билан топилади. Умуман, юқоридаги усуллар ёрдамида давлатнинг солиқ сиёсатига баҳо бериш ва улар ёрдамида солиқларни атрофлича таҳлил қилиш мумкин.

Маълумки, солиқ юки кўрсаткичи нисбий кўрсаткич бўлсада, у бир қанча солиқлар йиғиндисидан таркиб топади.

Агар хўжалик юритувчи субъект солиқни умумбелгиланган тартибдаги солиқ тўловчи бўлса, унинг бюджетга тўлайдиган барча солиқлари қуйидагилардан таркиб топади:

- даромад (фойда) солиғи;
- мол-мулк солиғи;
- ер солиғи;
- сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ;
- ер остидан фойдаланганлик учун солиқ;
- ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи;
- Нафақа фондига ажратма;
- Йўл фондига ажратма;
- Меҳнатга ҳақ тўлаш фондидан ажратмалар;
- қўшилган қиймат солиғи;
- Мактаб таълимини ривожлантириш фондига ажратмалар.

Ушбу солиқлар ва ажратмаларнинг ҳар қайсиси бўйича алоҳида-алоҳида солиқ юқини ҳисоблаб чиқиш мумкин. Шундан келиб чиқиб айтишимиз мумкинки, алоҳида солиқ турлари бўйича солиқ юқини ҳисоблаб, уларнинг йиғиндисини оладиган бўлсак, хўжалик юритувчи субъектнинг ёки давлатнинг умумий солиқ юқи кўрсаткичи келиб чиқади. Бу таҳлилни осонлаштиради ва солиқ турлари бўйича ўзгаришлар яққол кўзга ташланади.

Ҳозирда хўжалик субъектларининг асосий солиқларидан ҳисобланган даромад (фойда) солиғи ставкалари ва ундириш амалиёти йилдан-йилга ҳукуратимиз томонидан такомиллаштирилиб борилмоқда. Охириги йилларда ушбу солиқнинг ставкаси бир неча пунктга пасайтирилди. Давлат бюджети даромадлари таркибини ўрганганимизда, даромад (фойда) солиғи бюджет даромадларидаги салмоғи охириги йилларда камайиб кетди. Даромад (фойда) солиғининг ставкасини пасайтиришдан ва унинг ундирилиш амалиётини такомиллаштиришдан ҳамда солиқ юқини пасайтиришдан асосий мақсад хўжалик субъектларининг даромадларини кўпайтириш, бунинг натижасида ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва келажақда бюджетга кўпроқ солиқ тушумини кўпайтириш.

Шу мақсадда хўжалик субъектларидан олинадиган даромад

(фойда) солиғи бўйича солиқ юкининг иқтисодий-статистик таҳлилини (микроиқтисодий нуқтаи назардан) қуйидаги шартли мисолларда кўриб ўтамиз.

Хўжалик субъектларининг солиқ юкини ҳисоблашда қуйидаги формуладан фойдаланамиз:

$$C_{ю} = \frac{C_m}{K_k} * 100 \%$$

Ушбу формуладан кўриниб турибдики, солиқ юки кўрсаткичига икки омил таъсир кўрсатади, яъни:

- солиқ тўловлари;
- кўшилган қиймат.

Бу икки кўрсаткич базис даврда ва жорий даврда ўзгаради ҳамда бу ўзгаришлар солиқ юкига ўз таъсирини кўрсатади. Шу мақсадда қуйидаги жадвалдан фойдаланамиз (3.1-жадвал).

3.1-жадвал

«Истиқлол» корхонасининг солиқ юки ўзгаришига таъсир қилувчи омилларнинг таҳлили

№	Кўрсаткичлар	Базис даврда	Жорий даврда	Фарқи (+;-)	Шу жумладан	
					Сс эвазига	Ққ эвазига
1	Солиқ суммаси, минг сўм	86,01	94,78	+8,77	х	х
2	Кўшилган қиймат, минг сўм	2150,25	2961,87	+811,62	х	х
3	Солиқ юки %	4,0	3,2	-0,8	0,4	-1,2

Жадвал маълумотларини таҳлил қиладиган бўлсак, “Истиқлол” корхонаси давлат бюджетига 86,01 минг сўм микдорда даромад (фойда) солиғи тўлаган. Жорий даврда бу кўрсаткич 94,78 минг сўмни ташкил этган. Таҳлил қилинаётган даврда ушбу солиқ суммаси 8,77 минг сўмга кўпайган.

Корхонанинг шу даврда янгидан яратган кўшилган қиймати 811,62 минг сўмга кўпайган. Солиқ юки ларажаси эса 0.8 фоизга камайган.

Бу қуйидаги омиллар таъсирида юзага келган:

1. Жорий даврда солиқ суммасининг 8,77 минг сўмга ошгани солиқ юкини 0,4 фоизли пунктга кўпайтирган.

2. Қўшилган қиймат таҳлил қилинаётган даврда 811,62 минг сўмга кўпайиши солиқ юки даражасини 1,2 фойзли пунктга камайтирган.

Барча омиллар таъсирининг ўзгаришлари йиғиндиси умумий ўзгаришни беради:

$$0,4 + (-1,2) = -0,8$$

Таҳлил натижалари шуни кўрсатмоқдаки, солиқ суммасининг ошиши корхонада солиқ юки даражасини оширади. Қўшилган қийматнинг юқори бўлиши солиқ юки даражасига тескари пропорционал бўлгани учун солиқ юки даражасини камайтиради. Шундан келиб чиқиб айтишимиз мумкинки, қўшилган қийматнинг ошиши корхонада солиқ юкини пасайтиради, аммо солиққа тортиладиган базанинг кенгайиши ҳисобига давлатга кўпроқ солиқ тушади.

Таҳлил жараёнларини чуқурлаштириш учун омиллар сонини кўпайтириш лозим. Шуни инобатга олган ҳолда барча солиқлар сингари даромад (фойда) солиғига ҳам таъсир қилувчи солиқ ставкасининг солиқ суммасига таъсирини кўриб ўтамыз.

Маълумки, даромад (фойда)дан олинадиган солиқ суммасига (C_d) даромаднинг солиқ тўланадиган қисми (D_c) ва солиқ ставкаси (C_r) ўз таъсирини кўрсатади. Натижа ва омиллар ўртасидаги боғлиқликни аниқлаш учун қуйидагича формуладан фойдаланамиз:

$$C_d = D_c \times C_m$$

Бу ерда омиллар таъсирини аниқлаш учун қуйидаги формулалардан фойдаланамиз:

1. Солиқ суммасининг даромадлар ўзгариши эвазига ўзгарганлигини (ΔC_{dc}) аниқлаш учун даромадларнинг ҳисобот давридаги фарқини ($D_{c1} - D_{c0}$) солиқ ставкасининг режадаги миқдорларига (C_{r0}) кўпайтирилади:

$$\Delta C_{dc} = (D_{c1} - D_{c0}) \times C_{m0}$$

2. Солиқ суммасининг солиқ ставкаси эвазига ўзгаришини (C_r) ҳисоблаш учун солиққа тортиладиган даромад суммасининг ҳақиқий миқдорини (D_{c1}) солиқ ставкасининг ўзгаришига ($C_{r1} - C_{r0}$) кўпайтирилади:

$$\Delta C_{cm} = D_{c1} \times (C_{r1} - C_{r0})$$

Агар ҳисоб-китоблар тўғри амалга оширилса, шу икки омилнинг таъсири натижаси ўзгаришининг умумий фарқига тенг бўлиши лозим:

$$\Delta C_{\theta} = \Delta C_{\text{dc}} \pm \Delta C_{\text{cm}}$$

Хўжалик субъектларининг солиқ юки кўрсаткичига солиққа тортиладиган даромад, солиқ ставкаси ва қўшилган қийматнинг таъсирини иқтисодий-статистик усуллар билан таҳлил қилиш учун куйидаги «Истиқлол» корхонасининг маълумотларини таҳлил қиламиз (3.2-жадвал).

3.2-жадвал

«Истиқлол» корхонасининг солиқ юки ўзгаришига таъсир қилувчи омилларнинг таҳлили

Кўрсаткичлар	Баазс даврда	Жорий даврда	Жамп фарқи (+,-)	Шу жуиладая:		
				Ст эвази-га	Стд эвазига	Ққ эвазига
Солиққа тортиладиган даромад, м.сўм	573,4	789,9	216,5	х	х	х
Солиқ ставкаси, %	15	12	-3	х	х	х
Солиқ суммаси, м.сўм	86,01	94,78	+8,77	-23,7	32,4	х
Қўшилган қиймат, м.сўм	2150,25	2961,87	+811,62	х	х	х
Солиқ юки, %	4,0	3,2	-0,8	-0,8	1,2	-1,2

3.2-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, даромаддан олинадиган солиқ суммаси 8,77 минг сўмга кўпайган. Бунда иккита омилнинг таъсири куйидагича бўлади:

1. Солиққа тортиладиган даромад суммасининг 216,5 минг сўмга кўпайганлиги, солиқ суммасининг 32,4 минг сўм (216,5X26,0:100) кўпайишига олиб келган.

2. Солиқ ставкаси ўзгариши (камаиши) таъсирида солиқ суммаси 23,7 минг сўмга камаишига олиб келди.

3. Одатда шу икки омил таъсири солиқ суммасининг умумий фарқига тенг бўлиши керак, яъни $32,5 - 23,7 = 8,77$ минг сўм. Демак, амалга оширган ҳисоб-китобларимиз тўғри.

Солиқ юкига юқоридаги омилларнинг таъсири куйидагича бўлган:

1. Солиққа тортиладиган даромаднинг (Стд) 216,5 минг сўмга кўпайиши солиқ юкини 1,2 фоизли пунктга оширган.

2. Солиқ ставкасининг жорий даврда 3 фоизли пунктга

камайиши солиқ юки даражасини 0,8 фоизли пунктга камайтирган. Ушбу икки омилнинг йиғиндиси солиқ суммасини ўзгаришини беради ва юқоридаги жадвалимизда солиқ юкини солиқ суммаси 0,4 фоизли пунктга ўзгартирган эди. Шу ўзгаришнинг 1,2 фоизли пунктга ошиши солиққа тортиладиган даромаднинг эвазига ва -0,4 фоизли пункти эса солиқ ставкасининг эвазига. Иккаласининг йиғиндиси 0,8 фоизли пунктни беради.

3. Кўшилган қийматнинг 811,62 минг сўмга кўпайиши солиқ юки даражасини 1,2 фоизли пунктга камайтирган.

Омиллар ўзгаришларининг йиғиндиси умумий ўзгаришни беради:

$$(-0,8) + 1,2 + (- 1,2) = -0,8$$

Юқоридаги жадваллар таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, хўжалик субъектларида солиққа тортиладиган даромаднинг, яъни солиққа тортиш базасининг кенгайиши солиқ юкига салбий таъсир қилиб, хўжалик субъектларида солиқ юкининг ошиб кетишига олиб келади.

Юқоридаги таҳлиллардан шундай хулоса қилишимиз мумкинки, солиқ ставкасининг пасайтирилиши эса солиқ юкини камайтиради. Корхоналарнинг инвестицион фаолияти кенгайди. Бу келажакда янги солиқ базасининг яратилишига олиб келади. Яъни, бўш қолган маблағлар эвазига янги иш ўринлари яратилади, янги маҳсулот турлари ишлаб чиқарилади. Солиққа тортиш амалиётида солиққа тортиладиган базани такомиллаштириб, ставкаларини имконият даражасида пасайтириш лозим.

Тадқиқот натижалари таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, солиқ суммасининг ошиши корхонада солиқ юки даражасини оширади. Кўшилган қийматнинг юқори бўлиши солиқ юки даражасига тесқари пропорционал бўлгани учун солиқ юки даражасини камайтиради. Шундан келиб чиқиб айтишимиз мумкинки, кўшилаган қийматнинг ошиши корхонада солиқ юкини пасайтиради, аммо солиққа тортиладиган базанинг кенгайиши ҳисобига давлатга кўпроқ солиқ тушади. Солиқ юкини таҳлил қилишни осонроқ амалга ошириш учун хўжалик субъектлари томонидан мажбурий равишда топшириладиган ҳисобот кўрсаткичларининг таркибига кўшилган қиймат кўрсаткичини ҳам киритиб қўйиш мақсадга мувофиқ бўларди.

3.2. Солиқ юкини корхона молиявий ҳолатига таъсирини баҳолаш услубиёти - солиқ юкини оптималлаштиришнинг муҳим омили сифатида

Маълумки, солиқ тўловчилар ўз даромадларидан давлат бюджетига муайян белгиланган қийматда солиқ тўлаб турадилар. Бу тўлов миқдори давлат томонидан белгиланади ва ушбу шартга мувофиқ мамлакат доирасида амал қилувчи турли хилдаги солиқлар жорий этилади ҳамда уларнинг ставкалари белгиланади. Хўжалик субъектларидан ундириладиган турли хилдаги солиқларнинг давлат бюджетига ва бюджетдан ташқари фондларга қиладиган тўловларининг умумий қиймати миқдорий жиҳатдан амалдаги солиқ юки даражасини белгилаб беради. Макроиктисодий нуқтаи назардан солиқ юки даражасини давлат бюджетига келиб тушган барча маблағларнинг ЯИМдаги улуши ифодалаб беради.

Мамлакат миқёсидаги ялпи ички маҳсулотни ҳисоблашнинг статистика амалиётида бир қанча услублари мавжуд. Шулардан бири сифатида ишлаб чиқариш усулини олишимиз мумкин. Бунга кўра, мамлакат миқёсида иқтисодиётнинг барча секторларида яратилган қўшилган қийматнинг йиғиндиси тушунилади:

$$\text{ЯИМ} = \Sigma \text{Ққ}$$

Бу миллий иқтисодиётнинг барча хўжалик субъектларида ишлаб чиқариш жараёнида янгидан яратилган қўшилган қийматларнинг умумий йиғиндисини ифодалаб беради.

Мамлакатдаги барча хўжалик субъектларида ишлаб чиқариш жараёнида қўшилган қийматларнинг умумий йиғиндисини ҳисоблаб чиқиш пировард натижада бугун миллий иқтисодиётдаги ҳамда алоҳида олинган хўжалик субъектлари миқёсидаги солиқ юки даражасини ўзаро солиштириб ҳисоблаб чиқиш имкониятини беради.

Алоҳида олинган хўжалик субъектларида солиқ юки даражасини ифодаловчи кўрсаткичларни аниқлашга ҳамда унинг ўзгариш динамикасини таҳлил қилишга нисбатан ўзгача муносабат бўлиш лозим. Сўнгги пайтларда хўжалик субъектлари-

нинг зиммасига юклатилаётган солиқ юкининг ҳаддан ташқари оғирлиги ҳамда иқтисодий фаолият юритувчи субъектлар томонидан олинadиган даромадларнинг реал қийматини яширишга уринишлар хусусида жуда кўп фикрлар юритилмоқда. Аммо шунга қарамасдан, алоҳида хўжалик субъектлари зиммасига юклатилаётган солиқ юки даражасининг таркибини, ўсиш динамикасини батафсил ва аниқ ўрганиб, таҳлил қилиш амалиётда йўлга қўйилмаган. Аксарият ҳолларда хўжалик субъектларининг масъул шахслари хўжалик субъектлари солиқлари миқдори ва қиймати белгиланиб, улар ўз вақтида тўланса, шунинг ўзи кифоя қилади, деб ҳисоблашади.

Умуман олганда, ушбу масалага нисбатан бу ҳилдаги муносабат балки асослидир, зеро расмий жиҳатдан ҳеч ким хўжалик субъектларида шундай иш олиб борилсин, деб талаб этмайди. Бизнинг назаримизда, хўжалик юритувчи субъект раҳбарияти ҳар қандай вазиятда ҳам ўзи бошчилик қилаётган ташкилий тузилма жорий ҳисобот йилининг яқунлари бўйича солиқ юкининг қандай даражасига чиқиши мумкинлигини, аниқроқ қилиб айтганда, хўжалик юритувчи субъект давлат бюджетига қанча миқдорда маблағлар ўтказиши ҳамда қандай қилиб амалдаги солиқ юкини камайтириш мумкинлигини аниқ тасаввур этиши мақсадга мувофиқ бўларди.

Шу мақсадда, биз ушбу нараграфда алоҳида хўжалик субъектлари зиммасига юклатилаётган солиқ юки даражасининг тузилишини, ўсиш динамикасини ўрганиб, таҳлил қилишни ўз олдимизга мақсад қилиб қўйдик.

Айрим хўжалик субъектлари миқёсида белгиланадиган солиқ юкини мазмунан қуйидагича тавсифлаш мумкин.

Биринчидан, айрим хўжалик субъектлари миқёсида белгиланадиган солиқ юки деганда, давлат бюджетига ва турли ҳилдаги бюджетдан ташқари фондларга тўланган (ҳисобланган) солиқлар ҳамда маҳсулот сотиш ҳажмига ўзаро нисбати тушунилади. Ушбу иқтисодий кўрсаткич барча иқтисодий фаолият субъектлари томонидан юритилиши шарт бўлган бухгалтерия ҳисоботларида қайд этилади ва айни хўжалик юритувчи субъект учун

солиқ юкининг самарадорлиги қай даражада эканлигини аниқлашга имконият яратиб беради. Айрим хўжалик субъектлари миқёсида белгиланадиган солиқ юки кўрсаткичини аниқлаш услубётининг камчилиги шундаки, айна кўрсаткични ҳисоблаб чиқиш учун асос бўлиб хизмат қилган маълумотлар тузилиши жиҳатидан макродаражада амалга ошириладиган худди шундай ҳисоб-китобларга мос тушмайди.

Иккинчидан, давлат бюджетига ва турли хилдаги бюджетдан ташқари фондларга тўланган (ҳисобланган) солиқлар ҳамда йиғимлар йиғиндисининг қўшимча қиймат йиғиндисига нисбати сифатида олиб қаралиши мумкин. Ушбу ҳолатда айрим хўжалик субъектлари миқёсида белгиланадиган солиқ юки тузилиши жиҳатидан бутун иқтисодий тизим миқёсида олинадиган худди шундай кўрсаткичга мос келади. Бундай тартибда ҳисоб-китоб қилинса, барча иқтисодий фаолият субъектлари томонидан бажарилиши шарт бўлган бухгалтерия ҳисоботларида хўжалик юритувчи субъект томонидан яратилган қўшимча қиймат ҳақидаги тўлиқ маълумотлар қайд этилмаса ҳам айрим хўжалик субъектлари миқёсида белгиланадиган солиқ юкини аниқлаш мумкин.

Хўжалик субъектларида солиқ юкини ўрганиш ва таҳлил қилиш жараёни шунини кўрсатмоқдаки, хўжалик субъектлари учун солиқ юкини ўрганишда солиқ юкининг реал ва номинал даражасига эътибор бериш лозим. Чунки, бу субъектларда бир қанча солиқлар ҳисобланди, лекин ундирилмай қолиб кетади. Бу ўз-ўзидан хўжалик юритувчи субъектнинг солиқ юки даражасига бевосита таъсир этади. Солиқ юкининг реал даражаси реал равишда (тўланган) амалга оширилган солиқ тўловларига қараб аниқланади.

Номинал солиқ юки даражаси кўрсаткичи деганда, хўжалик юритувчи субъект томонидан олинадиган қўшилган қийматнинг ҳар бир сўмига нисбатан белгиланадиган ўртача солиқ ставкаси тушунилади.

Амалдаги солиқ тизими таркибида жорий этилган солиқ ва тўловларнинг турлари кўплиги эътиборга олинса, у ҳолда айрим хўжалик юритувчи субъектнинг зиммасига тушадиган ўртача солиқ ставкасини аниқлаш анча қийин кечади.

Солиқ ставкалари билан солиқ тушумлари ўртасидаги ўзаро боғлиқлик Артур Лаффер томонидан аниқланган. Бунга кўра, солиқ ставкалари маълум даражага етганида (оптимал нуқтага) бюджетга келиб тушадиган солиқ тушумлари максимал даражада бўлишлиги аниқланган. Бироқ, ҳозирги пайтда солиқ юкининг даражаси Лаффернинг эгри чизиғи бўйича аниқландиган оптимал ҳолатга қачон ва қандай қилиб эришади, деган масала ҳамон ўз ечимини кутмоқда.

Солиқ юкини ўрганишда алоҳида хўжалик субъектлари ва бутун давлатимиз миқёсида олинган солиқ юки кўрсаткичларини ўзаро солиштириш лозим бўлади.

Бугунги кунда мамлакатимизда олинган солиқ юки кўрсаткичлари, реал ҳолатда олинган бўлса, сўнгги йиллар мобайнида ЯИМнинг ёки миллий иқтисодиётда фаолият юритаётган барча хўжалик субъектлари яратган ялпи қўшилган қийматнинг 30-35 фоизини ташкил этади. Солиқ юкининг ҳозирги кўрсаткичлари либерал солиқ тизимига эга бўлган мамлакатларнинг айнан шу каби кўрсаткичларига жуда яқин. Масалан, Европа ҳамдўстлиги мамлакатларида ўртача солиқ юки кўрсаткичи ЯИМнинг 40 фоизини, АҚШда эса 30 фоизини ташкил этади.

Шу ўринда бир нарсани алоҳида таъкидлаб ўтмоқчимизки, расмий матбуотда реал солиқ тўловлари ҳақида маълумот берилади. Яъни, давлат бюджетига келиб тушган тушумлар тўғрисида. Бу ерда ҳисобланган, лекин ундирилмаган солиқлар ҳисобланмайди. Яъни, боқимандалик кўрсаткичлари ҳисобга олинмайди. Аслида, ушбу кўрсаткични ҳам ҳисобга олиб солиқ юкини ҳисоблаш лозим.

Мамлакатимизда солиққа тортиш тизимининг фаолияти, солиқларнинг турлари ва йиғилиши хусусида солиқ тўловчиларнинг салбий фикрлари мавжуд. Шу сабабдан ҳам солиқ тўловчилар ўз тадбиркорлик фаолиятини хуфиёна амалга оширишга ва шу тариқа, солиқ тўлашдан ўзини олиб қочишга ҳаракат қилишади. Оқибат натижада реал солиқ тўловларининг умумий ҳажми илгари айтиб ўтганимиздек, ЯИМнинг 30-35 фоизини ташкил этади. Ўйлашимизча, бундай нохуш ҳолатнинг

асосий сабабчиси мамлакат миқёсидаги номинал солиқ юкининг бироз юқори даражада эканлиги ҳисобланади.

— Айрим олинган хўжалик субъектлари миқёсида номинал ва реал солиқ юкларининг даражаси бир-биридан анча фарқ қилиши мумкин. Масалан, олинган ҳисоботларга қараганда, саноат соҳасидаги хўжалик субъектларида даромад сифатида олинадиган ҳар бир сўмга нисбатан белгиланадиган ўртача солиқ юки транспорт, алоқа тизими, қурилиш, савдо-сотиқ ва умумий овқатланиш тармоқларидагидан кўра ортиқроқ экан.

Бугунги кунда мамлакатимизда солиқ юки даражаси хўжалик субъектлари томонидан олинадиган даромадлар қийматига нисбатан эмас, балки, янидан яратилаётган қўшилган қиймат таркибига кирувчи – соф фойда, меҳнатга ҳақ тўлаш фонди каби алоҳида элементларга нисбатан белгиланмоқда. Бундан хулоса шуки, турли хил солиқ тўловлари умумий йиғиндисининг қўшилган қийматга нисбати сифатида олиб қараладиган солиқ юкининг даражаси турли хил солиқ тўловчилар учун умумий ёки деярли бир хилда бўлиши мумкин. Аслида, хўжалик субъектлари томонидан олинадиган даромадлар қийматининг бюджетга тўланадиган тўловлар қийматига нисбати турлича бўлиши лозим.

Хўжалик субъектлари томонидан олинадиган даромадлар ҳажмида қўшилган қийматнинг миқдори қанчалик кичик бўлса, биз юқорида айтиб ўтган нисбатлар ўртасидаги тафовутлар шунчалик катта бўлиши лозим. Бундан шундай хулоса чиқариш лозимки, амалда ҳар қандай хўжалик юритувчи субъект учун у ерда ишлаб чиқариладиган тайёр маҳсулотлар қиймати ва таннархининг оптимал тузилишини топиб, давлат бюджетига ва бюджетдан ташқари фондларга тўланадиган турли хилдаги солиқларни минималлаштириш (камайтириш) мумкин.

Юқорида келтирилган фикр-мулоҳазаларимиздан келиб чиқиб айтишимиз мумкинки, хўжалик субъектлари зиммасидаги солиқ юкини олинадиган тушум ҳамда қўшилган қиймат кўрсаткичлари ёрдамида ҳисоблаб чиқиб, ўзаро солиштириш асосида хўжалик субъектлари даражасида солиққа тортиш жараёнлари устидан назорат ўрнатса бўлади.

Бунинг учун куйидагиларни эътиборга олиш лозим:

- турли хил солиқ тўловчилар учун қўшилган қийматдан олинадиган солиқлар улуши бир хил бўлади;
- тушумлардан олинадиган солиқлар ҳажми ушбу даромадларнинг таркибига боғлиқ бўлади.

Тушумлардан олинадиган солиқлар ҳажмининг ошиб бориши ёки камайиши пировард натижада айна тушумларнинг таркибий жиҳатдан ўзгаришига мос бўлиши керак. Масалан, ўтган йилда хўжалик юритувчи субъект давлат бюджетига қўшилган қийматнинг 60 фоизи миқдорида солиқлар тўлаган бўлса-ю, жорий йилда ушбу кўрсаткич 30 фоизни ташкил этса, ҳар икки кўрсаткич ўртасидаги бундай тафовут солиққа тортиш борасида йўл қўйилган хатоликдан дарак беради. Нима учун шундай хулоса чиқарганимизни изоҳлаб беришга ва шунинг асосида номинал солиқ юқининг оптимал даражасини топишга ҳаракат қиламиз.

Уқоридаги фикримизни исботлаш учун мисол тариқасида ташқи иқтисодий фаолият билан шуғулланмайдиган, табиий ресурсларни қазиб олишга ихтисослашмаган, давлат бюджетига тўланадиган барча турдаги солиқларининг 90 фоиздан ортиқроқ қисмини даромад солиғи, ижтимоий солиқлар, даромад (фойда)дан олинадиган солиқ ва ҚҚС ҳисобига шаклланадиган хўжалик субъектларидан бирини оламыз. Шундан келиб чиқиб, ҳисоб-китобларимизни амалга ошириш чоғида куйидаги нартларни инобатга оламыз:

· даромад солиғи ва ижтимоий солиқларни битта гуруҳга бирлаштирамыз. Бу ўринда куйидагилардан келиб чиқамиз: олинадиган фойда ҳисобидан жисмоний шахсларга даромад сифатида ҳеч қандай маблағлар берилмайди, шунга мувофиқ равишда даромад солиғи ставкасини ўртача 20 фоиз ва ижтимоий солиқларни 25 фоиз ҳисоблаб чиқиш учун асос бўлиб хизмат қилувчи қийматларини МХФга тенг деб оламыз. Шундай қилиб, МХФга нисбатан белгиланадиган умумлаштирилган солиқ ставкаси 45,0% ни (25,0 + 20,0) ташкил этади;

· даромад (фойда)дан олинадиган солиқ ставкаси 12 фоиз деб белгиланган;

· КҚС қиймати 20 фоизли ставка бўйича бевосита (тўғридан-тўғри) ҳисоб-китоб ёрдамида аниқланиб, $1,25 \times \text{МХФ} + \Phi$ ифодасига тенг бўлади;

· ушбу ҳолатда солиқ юкининг умумий ҳажми МХФдан қилинадиган чегирма (ажратма)лар, даромад солиғи ва КҚСнинг ҳисоб-китоблари натижасидан ҳосил қилиниб, умумий жиҳатдан $0,32 \times \Phi + 0,4 \times \text{МХФ}$ ифодасига тенг бўлади;

· юқорида эътироф этилган эҳтимолий шартларни инобатга олган ҳолда барча қўшилган қийматни қуйидаги тенглик ёрдамида ифодалаймиз:

$$K_{\text{кк}} = 1,2 \times (1,25 \times \text{МХФ} + \Phi) = 1,5 \times \text{МХФ} + 1,2 \times \Phi$$

Бундан кейин, солиқ юки даражасини хўжалик юритувчи субъект оладиган даромад (тушум)ларга (C_{τ}) ва қўшимча қийматга ($C_{\text{кк}}$) нисбатан аниқлаш мумкин бўлади. Буни қуйидаги формула ёрдамида ифодалаш мумкин:

$$C_{\text{т}} = \frac{0,32 * Y_{\phi} + 0,4 * Y_{\text{МХФ}} * (1 - Y_{\phi} / 100)}{100 + 0,2 * [1,25 * Y_{\text{МХФ}} * (1 - Y_{\phi} / 100) + Y_{\phi}]} * 100$$

$$C_{\text{кк}} = \frac{0,32 * Y_{\phi} + 0,4 * Y_{\text{МХФ}} * (1 - Y_{\phi} / 100)}{1,2 * Y_{\phi} + 1,5 * Y_{\text{МХФ}} * (1 - Y_{\phi} / 100)} * 100$$

Бунда, Y_{ϕ} - бошқа турдаги даромадларни ҳисобга олган ҳолда ифодаланувчи фойданинг умумий тушумдаги улуши; $Y_{\text{МХФ}}$ - маҳсулот таннархидаги МХФнинг улушини ифодалайди, %.

Юқорида таърифи келтирилган формулалар асосида аниқланган қийматлардан келиб чиқиб, хўжалик субъектлари томонидан олинадиган фойданинг соф тушумдаги улушининг ўзгариши ҳамда МХФнинг таннархдаги улушларининг ўзгаришига қараб хўжалик субъектларининг зиммасига тушадиган солиқ юкининг ўзгаришларини ифода этувчи жадвал тузамиз (3.3-жадвал). Ушбу жадвалда солиқ юки кўрсаткичини хўжалик субъектлари томонидан олинган фойда (жадвалнинг А устуни) ҳамда қўшилган қийматнинг (жадвалнинг Б устуни) ҳар бир сўмига нисбатан олинган солиқ юки ўртача катталиқдаги, ўзаро солиштирилиши мумкин бўлган қийматлари келтирилган (3.3-

жадвалга қаранг). Қўшилган қийматнинг (жадвалнинг Б устуни) ҳар бир сўмига нисбатан олинган ўртача катталиқдаги солиқ юки кўрсаткичи тузилмавий жиҳатдан ЯИМни қайта тақсимлаш жараёнида тўланадиган солиқлар ҳақидаги статистик маълумотлар билан солиштирилиши мумкин.

3.3-жадвал

Солиқ юки даражаларининг ўзаро солиштирилган таҳлилий ифодаси

МХФнинг тавархдаги улуши, %	Фойданинг соф тушумдаги улуши, %											
	0		10		20		30		40		50	
	А	Б	А	Б	А	Б	А	Б	А	Б	А	Б
10	7,5	45,7	10,4	41,4	13,6	39,5	16,6	38,5	19,6	37,8	22,5	37,3
20	14,0	45,7	16,4	43,1	18,8	41,4	21,2	40,3	23,5	39,4	25,7	38,7
30	20,5	45,7	22,2	44,0	23,9	43,2	25,6	41,5	27,2	40,6	28,8	39,8
40	26,7	45,7	27,8	44,4	28,8	43,3	29,9	42,3	30,9	41,5	31,9	40,7
50	32,6	45,7	33,1	44,7	33,5	43,8	34,0	43,0	34,5	42,2	34,9	41,5
60	38,3	45,7	38,2	44,9	38,1	44,2	38,0	43,5	37,9	42,8	37,8	42,2
70	43,8	45,7	43,1	45,1	42,5	44,5	42,0	44,0	41,3	43,4	40,7	42,8
80	45,8	45,7	45,1	45,1	44,5	44,5	3,5	44,1	42,6	43,5	41,8	43,0

Солиқ юки даражасини (3.3-жадвалнинг Б устунига қаранг) таҳлил қилиш натижалари шуни кўрсатмоқдаки, қўшилган қийматнинг ҳар бир сўмига нисбатан олинган ўртача катталиқдаги солиқ юки кўрсаткичи (38-46 тийин) мамлакат миқёсида йиғиб олинган солиқлар (ЯИМга нисбатан солиқ юки 30-35%) ҳақидаги илгарироқ келтирилган расмий маълумотлардан кескин фарқ қилмоқда.

Бундан шундай хулоса қилишимиз мумкинки, бугунги кунда солиқ тўловчи субъектлар зиммасидаги соф ҳолдаги солиқлар бўйича аниқланадиган ортиқча номинал солиқ юки ЯИМга нисбатан ҳисобланган солиқ юкидан 8-12 фоизли пунктга фарқ қилмоқда. Ортиқча номинал солиқ юкининг ҳажми хўжалик субъектларида ишлаб чиқарилаётган тайёр маҳсулотлар тан-нархининг таркибидаги меҳнат ҳақининг улуши қай даражада ўзгаришига қараб ошиб бормоқда, бошқача қилиб айтганда, ортиқча номинал солиқ юкининг ҳажми меҳнатга катта миқдорда ҳақ тўланадиган ишлаб чиқариш тизимларида нисбатан каттароқдир. Лаффер эгри чизиғи бўйича ўлчанганида солиқ юки даражасини ифода этувчи икки хил кўрсаткичлар ўртасида шундай тафовут мавжудлигига қарамасдан реал равишда

(аслида) йиғиб олинган солиқларнинг ҳажми максимал даражада бўлиши мумкинлигига ишониш қийинрок.

Шунга қарамасдан, номинал солиқ юки кўрсаткичларининг хўжалик субъектлари миқёсида янгидан яратиладиган қўшилган қиймат миқдорининг (38-46%) умумий йиғиндисига бевосита боғлиқлиги пировард натижада хўжалик субъектларида амалга ошириладиган солиқ тўловларини назорат қилиб бориш имкониятини яратиб беради. Фикр-мулоҳазаларимизни оддийроқ қилиб ифодалайдиган бўлсак, хўжалик субъектларида солиқ тўловларини мунтазам равишда назорат қилиб бориш тизими йўлга қўйилса, у ҳолда хўжалик юритувчи субъект давлат бюджетига яратиладиган қўшилган қийматнинг 42 фоизга яқин миқдордаги пул маблағларини тўлаши лозимлиги аён бўлади.

Хўжалик юритувчи субъект томонидан олинадиган тушум миқдориغا нисбатан олинганида (3.3-жадвалнинг А устунига қаранг) солиқ юкининг номинал қиймати 6 маротабадан кўпроққа фарқланиши мумкин. Ушбу ҳолатда хўжалик юритувчи субъект томонидан олинадиган тушум қийматидаги МХФ ва фойданинг (қўшилган қийматнинг асосий элементлари) ҳамда қўшилган қийматдаги МХФ улушларининг миқдори қанчалик кам бўлса, солиқ юкининг номинал қиймати ҳам шунчалик паст бўлади. Бу хўжалик юритувчи субъект томонидан олинадиган тушум қийматига нисбатан олганда солиқ юки кўрсаткичини пасайтириш имкониятлари анча кенг. Амалда ҳам тадбиркорлик фаолиятини юритувчи субъектлар шундай йўл тутишади. Охир оқибатда ҳар қандай хўжалик юритувчи субъект учун олиниши мумкин бўлган соф фойда катта аҳамиятга эга бўлади, шундай экан, улар ҳар қандай вазиятда хўжалик юритувчи субъектнинг умумий даромадларида турли хилдаги солиқларнинг ҳажмини камайтиришга интилишади.

Хўжалик юритувчи субъект томонидан давлат бюджетига ва бюджетдан ташқари фондларга тўланадиган турли хилдаги солиқлар кўламини камайтиришга йўналтирилган чора-тадбирлар ҳамма вақт конкрет хусусиятли бўлиб келган. Шунинг учун солиқ юки даражаларининг ўзаро солиштирилган таҳли-

лига қўшимча равишда алоҳида солиқ турлари бўйича номинал солиқ юкининг тузилишига оид маълумотларни жадвал тарзида ифодалаб берамиз (3.4-жадвалга қаранг).

3.4-жадвал

Алоҳида солиқ турлари бўйича солиқ юкининг тузилиши, % да

МХФнинг таннархдаги улуши, %	Фойданинг соф тушувидаги улуши, %								
	0			20			40		
	Жами солиқлар таркибида алоҳида турдаги солиқларнинг улуши			Жами солиқлар таркибида алоҳида турдаги солиқларнинг улуши			Жами солиқлар таркибида алоҳида турдаги солиқларнинг улуши		
	ҚҚС	МХФ	Фойдага	ҚҚС	МХФ	Фойдага	ҚҚС	МХФ	Фойдага
10	33,3	66,7	0	39,0	27,4	33,6	40,9	13,8	45,3
20	33,3	66,7	0	37,3	38,8	23,9	39,6	22,9	37,5
30	33,3	66,7	0	36,4	45,1	18,5	38,7	29,3	32,0
40	33,3	66,7	0	35,9	49,0	15,1	38,0	34,0	28,0
50	33,3	66,7	0	35,5	51,8	12,7	37,5	37,8	24,7
60	33,3	66,7	0	35,2	53,8	11,0	37,1	40,7	22,2
70	33,3	66,7	0	35,0	55,3	9,7	36,7	43,1	20,2
74	33,3	66,7	0	34,9	55,8	9,3	36,6	43,9	19,5

Давлат бюджети фойдасига ундирилиши эҳтимол тутилган солиқларнинг номинал тузилиши кўпчилик ҳўжалик субъектлари учун деярли бир хил. Жадвалда кўриниб турганидек, ҚҚС улуши 33-40 фоизлик интервал билан чегараланган.

Олдин кўриб чиққанимиздек, ҳисоб-китоб қилинадиган қийматлар ҳўжалик юритувчи субъект томонидан реал равишда амалга ошириладиган солиқ тўловлари тузилиши билан солиштирилиши мумкин. Солиштириш асосида аниқланган ҳар қандай ноаниқликлар солиқ тўловларини ҳисобга олиш жараёнларини жиддийроқ таҳлил қилиш учун асос бўлади. Амалга ошириладиган солиқ тўловларининг таркибини ўрганиб чиқиш асосида солиқларни тўлаш борасида тежамкорликни таъминлашга қаратилган устувор йўналишларни аниқлаш ҳамда зарур чораларни кўриш мумкин.

Шу билан бирга, ҳўжалик юритувчи субъект томонидан амалга ошириладиган солиқ тўловларининг таркибида ҚҚС ҳамда ишчи-ходимлар даромадларидан ундириладиган солиқлар улушининг катта эканлиги ўз вақтида ушбу турдаги солиқлар ҳажмининг камайрилиши мумкинлигидан дарак беради.

Давлат томонидан ушбу чора-тадбирлар амалга ошириладиган пайтда кўзланган пировард мақсад аввалига ишчи-ходимларнинг даромадидан бевосита ва билвосита ундириладиган солиқлар юкини камайтириш, сўнгра хўжалик субъектлари учун ҳам худди шундай имтиёзли шарт-шароитларни яратиб беришдан иборат.

Юқорида билдирилган фикр-мулоҳазалардан келиб чиқиб айтмоқчимизки, хўжалик субъектларида солиқ тўлаш борасида амалга ошириладиган чора-тадбирларнинг яқуний натижасини назорат қилиб бориш имконияти пайдо бўлиши учун жорий ҳисоботлар таркибига аслидаги солиқ юки кўрсаткичларини киритиш лозим. Номинал ва реал солиқ юки кўрсаткичлари ўртасида тафовутлар мавжудлиги турли хил хўжалик субъектлари ўз зиммасидаги солиқ мажбуриятларини қай даражада виждонан бажаришаётганидан далолат беради. Шу ўринда бир нарсани таъкидлаб ўтмоқчимизки, чинакамига солиқ юки фақатгина ўз фуқаролик мажбуриятларини виждонан бажараётган шахслар зиммасига тушади.

Кейинчалик хўжалик субъектлари томонидан мажбурий равишда топшириладиган ҳисобот кўрсаткичларининг таркибига хўжалик юритувчи субъектнинг зиммасига тушадиган солиқ юки учун асос бўладиган ўлчамларни умумлаштириш имкониятини берувчи қўшилган қиймат кўрсаткичини ҳам киритиб қўйиш мақсадга мувофиқ бўларди. Хўжалик субъектлари миқёсида солиқ тўловларини амалга ошириш билан боғлиқ жараёнларни оптималлаштиришга қаратилган чора-тадбирлар ҳаминша яратиладиган қўшилган қиймат ҳамда тайёр маҳсулотлар, ишлаб чиқариш билан боғлиқ ишлар, хизматлар таркибидаги Ққ улушини камайтиришга йўналтирилади. Шунинг учун, жорий ҳисоботлар асосида қўшимча қиймат (Ққ) улушини мунтазам назорат қилиб бориш зарур.

Амалга оширилган ҳисоб-китоблар шуни курсатмоқдаки, иқтисодий фаолият юритувчи субъектларни солиққа тортиш борасида хўжалик субъектларининг зиммасидаги номинал ва реал солиқ юкининг даражалари ўртасида тегишлича мослик

ҳосил қилиш учун ҳали яна ишлаш лозим. ЯИМ ёки қўшилган қиймат (Ққ)нинг қандай даражасида хўжалик субъектларининг зиммасидаги номинал ва реал солиқ юкининг даражалари ўртасида тегишлича мослик ҳосил қилиш мумкинлиги ҳозирчалик маълум эмас.

ЯИМнинг 30 фоиз даражасидаги солиқ юки миллий иқтисодиётнинг нисбатан жадал суръатлар билан ривожланишини ва шунинг баробарида келгусида давлат бюджетига нисбатан кўпроқ солиқ тўловларининг келиб тушишини таъминлайди (бу АҚШнинг тажрибасидан маълум), ЯИМнинг 40% даражасидаги солиқ юки жорий йил мобайнида давлат бюджетига келиб тушадиган солиқ тўловлари ҳажмининг нисбатан юқори бўлишини таъминласа-да, миллий иқтисодиётнинг ривожланиши анчагина сусаяди.

Хўжалик субъектлари зиммасидаги солиқ юки даражаси ҳамда мамлакат миқёсидаги солиққа тортиш тизими фаолиятининг самарадорлиги нафақат давлат бюджетига туширилаётган солиқ тўловларининг умумий суммаси билан, балки, солиқларни ундириш билан боғлиқ чора-тадбирларга қилинадиган умумий сарф-харажатлар кўлами билан ҳам белгиланади.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, сўнгги йиллар мобайнида мамлакатимизнинг солиқ органлари хўжалик юритувчи субъектларни солиққа тортишнинг янги шароитларга мос қонунқоидаларини, регистрларини ва декларация шаклларини ишлаб чиқиш борасида анча жиддий ютуқларни қўлга киритишди.

Солиқ юки даражасини оптималлаштириш, солиқ тўловларини амалга ошириш билан боғлиқ жараёнларни назорат қилиб бориш борасида сезиларли ютуқлар қўлга киритилганига қарамай, солиқларни ундириш билан боғлиқ чора-тадбирларни ташкиллаштиришга сарфланадиган харажатлар кўламини ҳамон бошқариб ва энг муҳими, камайтириб бўлмаётти. Солиқ тўловларини амалга ошириш жараёнлари билан боғлиқ турли хилдаги ҳисоботларни тайёрлаш ва топшириш учун жуда кўп вақт талаб этмоқда, жорий ҳисоботларнинг шакли тез-тез ўзгартирилиб, бу ҳол вазиятни янада оғирлаштирмоқда.

Солиққа тортиш борасида бу хилдаги «янгиликлар»нинг жорий этилиши муносабати билан хўжалик субъектларининг бухгалтерия бўлимларининг иши янада оғирлашади. Умуман олганда, солиқларни ундириш билан боғлиқ чора-тадбирлар хўжалик субъектларига ҳам, давлатга ҳам жуда қимматга тушмоқда. Шундан келиб чиқиб, солиқ тизимининг барқарорлигини таъминлашимиз лозим.

Ушбу параграфда олиб борган тадқиқотларимиз натижасида қуйидаги таклиф ва тавсияларни ишлаб чиқдик:

- фикримизча, хўжалик субъектларида номинал ва реал солиқ юкини фарқлаш лозим. Солиқ юкининг реал даражаси реал равишда (тўланган) амалга оширилган солиқ тўловларига қараб аниқланади. Номинал солиқ юки даражаси кўрсаткичи деганда, хўжалик юритувчи субъект томонидан олинadиган қўшилган қийматнинг ҳар бир сўмига нисбатан белгиладиган ўртача солиқ юки тушунилади;

- тадқиқот давомида амалга оширилган ҳисоб-китобларимиз шуни кўрсатмоқдаки, хўжалик субъектларининг зиммасидаги номинал ва реал солиқ юкининг даражалари ўртасида тегишлича мосликка эришиш лозим.

Бир нарсани алоҳида таъкидлаб ўтмоқчимиз, мамлакатимиз иқтисодиёти тезроқ равнақ топиши учун, солиққа тортиш тизими тамойилларини, фаолиятини, солиқ тўловларининг амалга оширилишини ҳисобга олиш тизимини имкон қадар соддалаштириш зарур. Бизнинг назаримизда, бундай ислохотларни амалга ошириш учун барча зарур шарт-шароитлар етарли, фақатгина бунинг учун масъул давлат органлари тегишли қарор ва режани қабул қилишлари лозим.

3.3. Хўжалик субъектларида солиқ юкини ҳисоблашни такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари

Хўжалик субъектларининг солиқ юкини аниқлаш бўйича ҳозирги кунга қадар илмий адабиётларда турли хил йўналишлари мавжуд. Уларни ҳисоблаш хўжалик субъектлари ҳамда иқтисодиёт қай даражада солиқ юки таъсирида фаолият кўрсатаётганини аниқлаш имконини беради.

Ушбу солиқ юки кўрсаткичини ҳисоблаш услубиётлари асосида солиқларнинг сони, ставкалари, имтиёзларининг ўзгаришларини хўжалик субъектининг фаолиятига қай даражада таъсир этишини аниқлашимиз мумкин.

Хўжалик субъектларида солиқ юкини ҳисоблашда ва уларнинг фаолиятига солиқларнинг таъсирини аниқлашда қуйидаги йўналишларда ҳисоблаш мумкин:

1- йўналиш. Бу йўналишга асосан солиқ юкининг оғирлигини жами тўланаётган солиқлар ва тўловларнинг йигиндисини маҳсулотни сотишдан тушган тушумга нисбати сифатида аниқланади. Маҳсулотлар сотишдан тушган тушумга нисбатан солиқлар ва тўловларнинг улушини бу кўрсаткич кўрсатиши билан, у бу йўналиш орқали солиқлар ва тўловларни корхоналарнинг молия-хўжалик фаолиятига бўлган таъсирини тўлиқ кўрсата олмайди, чунки бу йўналиш орқали маҳсулотларни сотишдан тушган умумий тушумнинг ичидаги солиқларнинг турлари ва таркибини ҳисобга олмайди. Сифатли иқтисодий таҳлилни ўтказиш учун, бизнинг назаримизда, солиқ юкини корхоналарнинг молиявий фаоллигини билан боғлайдиган кўрсаткич зарур бўлади.

2-йўналиш. Бу йўналиш асосида солиқ ва уни тўлов манбаси бир-бири билан таққосланади. Ҳар бир солиқ гуруҳи бўйича ўзининг манбасига қараб солиқ юкининг оғирлиги аниқланади. Ушбу йўналиш қабул қилинган умумий фикрни инкор этади, яъни таннархга киритиладиган солиқлар корхона учун фойдалирок, чунки, улар фойдани камайтиради ва бу билан фойда солиғи миқдори камаяди.

Корхонанинг фойдаси пасайиши бюджетга солиқ тушумлари пасайишига сабаб бўлади.

— Шундай қилиб, ушбу йўналишда солиқ юқини қуйидагича аниқлаш мумкин:

$$\text{Сю} = [(T - X_T - \Phi_X) / (T - X_T)] * 100\%$$

ёки

$$\text{Сю} = [(T - X_T - \Phi_X) / \Phi_X] * 100\%$$

Бу ерда: Т – сотишдан тушган тушум (таннарх+фойда);

X_T – солиқларни ҳисобга олмаган ҳолда сотилган маҳсулотга кетган харажатлар;

Φ_X – солиқларни чегириб ташлагандан сўнг корхона ихтиёрида қолган ҳақиқий фойда.

Бу усулда жами тўланган солиқлар миқдори корхона ихтиёрида қолган фойданинг қанча қисми солиқлар ва тўловларга кетганини кўрсатади.

Бу йўналишда эгри солиқлар (ҚҚС ва акциз солиғи) эътиборга олинмайди, чунки улар корхонанинг фойдасига таъсир этмайди.

Солиққа тортиш назариясида эгри солиқларни солиқ юқининг миқдorigа таъсир этиши аниқланган. Ўтказилган таҳлиллар шуни кўрсатдики, эгри солиқларнинг шундай хусусиятлари бор эканки, уларнинг манбаси осонгина ўзгартирилиши мумкин. Солиқни тўлайдиган корхона, уни маҳсулот, ишлар, хизматлар нарҳига киритади, шу билан улар истеъмолчилар зиммасига юкланади. Лекин, корхона маҳсулотнинг нарҳини фақатгина талабнинг тўлов қобилияти кўтара олганлигича кўтариш мумкин. Агарда солиқни ўз ичига олган нарх жуда баланд бўлса, талаб пасаяди: харидорларнинг бир қисми бошқа ишлаб чиқарувчиларнинг маҳсулотларига ўтадилар, бошқа қисми эса маҳсулотлар ўрнини босувчи бошқа маҳсулотларни истеъмол қилишга ўтадилар.

Шунинг учун ҳам истеъмолчиларни ушлаб қолиш учун корхона нархларни ўзгартирмаган ҳолда солиқ ва тўловларнинг миқдorigа фойдани камайтиришга мажбур бўлади.

Эгри солиқлар маҳсулотларнинг нархларига ҳамда талабга

ҳам таъсир этади. Эгри солиқларнинг оғирлиги сотувчиларга ва истеъмолчиларга талабнинг хусусиятига қараб юкланади. Маҳсулотга бўлган талаб эгилувчан бўлган тақдирда эгри солиқларнинг катта қисми сотувчининг зиммасига тушади, чунки нархни кўтарган заҳоти у ўзининг харидорини йўқотади, агарда талаб ноэластик бўлса, сотувчи солиқнинг асосий қисмини истеъмолчига юклаши мумкин, чунки талабнинг миқдори нархга деярли боғлиқ эмас (масалан, электр лампочкалар, нон, гугурт ва ҳоказолар).

Ушбу назарияни амалда тадбиқ этиш жуда қийин кечади. Чунки, эгри солиқларнинг таъсирини аниқлаб олиш жуда мушкул. Шунинг учун бундай йўналиш орқали фақатгина алоҳида маҳсулот бўйича эгри солиқларнинг таъсирини аниқлаб олса бўлади.

3-йўналиш. Бу йўналиш асосида солиқ юкини кўшилган қийматдаги солиқлар ва тўловларнинг улуши сифатида аниқлаш мумкин. Ушбу йўналишга асосан кўшилган қиймат даромад манбаи ва солиқни тўлаш манбаи деб ҳисобланади. Шундай қилиб, бу йўналишга асосан солиқ унинг тўлов манбаи билан таққосланади. Ушбу кўрсаткич ҳар хил турдаги ишлаб чиқариш учун солиқ юкини ўртача миқдорини кўрсатишга имкон яратади, шу билан ҳар хил иқтисодий тизимлардаги солиқ юкининг таққосланишини таъминлаб беради.

Бу йўналишга асосан солиқ юкини ҳисоблашда қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланиш лозим:

- ялпи тушум (Т);
- материал харажатлари (МХ);
- кўшилган қиймат (КҚ), унинг таркибига қуйидагилар киради:

- амортизация ажратмалари (АМ);
- меҳнат ҳақи харажатлари (МХ) (ижтимоий жамғармаларга мажбурий ўтказмалар ва меҳнат ҳақи жамғармаларига ҳисобланадиган солиқларни ҳам ҳисобга олган ҳолда);

- кўшилган қиймат солиғи (КҚС);
- фойда (Ф).

Ушбу йўналишга асосан таҳлил қилишимиз учун қуйидаги коэффициентларни киритишимиз зарур:

- Ко – ялпи тушумда қўшилган қийматнинг улуши: $Ко=ҚҚ/Т$;

- Кмх - қўшилган қийматдаги меҳнат ҳақи харажатларининг улуши: $Кмх=МХ/ҚҚ$;

- Кам – амортизация ажратмаларининг қўшилган қийматдаги улуши: $Кам=АМ/ҚҚ$.

Бу ишлаб чиқариш фондининг сигимини аниқлаб берувчи коэффициент.

Шундай қилиб, бу йўналишга ва ҳозирги солиққа тортиш тизимига асосан корхона қуйидаги солиқларни тўлаши лозим:

1. Қўшимча қиймат солиғи (ҚҚС) $= (20\%/120\%) * ҚҚ$;

2. Меҳнат ҳақи фондидан ҳисобланадиган тўловлар $= (25\%/125\%) * Кмх * ҚҚ$;

3. Жисмоний шахслардан олинадиган солиқ (ушбу солиқни корхона тўламаса ҳам, корхона ўзининг ишчисига кўпроқ маош бериш тарафдоридир, яъни солиққа тортилгандан кейинги даромад). Унинг ўртача миқдори тахминан 20% ташкил қилади. Ушбу солиқ миқдори $= 0,20 * (1-0,25/1,25) * Кмх * ҚҚ$;

4. Фойда (даромад) солиғи (10%) $= 0,10 * (1-ҚҚС-Кмх-Кам) * ҚҚ = 0,10 * (0,80-Кмх-Кам) * ҚҚ$.

Юқорида келтирилган ҳамма солиқлар ва мажбурий тўловларни қўшганимизда қуйидаги тенглама ҳосил бўлади. Ушбу тенглама орқали қўшимча қийматдан давлатга ажратиладиган улушни аниқлаб олиш мумкин:

$$(20\%/120\%) * ҚҚ + (25\%/125\%) * Кмх * ҚҚ + 0,20 * (1-0,25/1,25) * Кмх * ҚҚ + 0,10 * (0,80-Кмх-Кам) * ҚҚ = [0,25+0,26 * Кмх - 0,1 * Кам] * ҚҚ.$$

Шундай қилиб, амалдаги солиққа тортиш тизимига асосан корхоналаб давлатга қўшилган қийматдан бир қисмини солиқлар ва мажбурий тўловлар сифатида берилиши лозим булган миқдори тўғридан-тўғри иш ҳақи, материал ва амортизация харажатлари билан боғлиқ бўлади.

Ушбу йўналишни қўллаш орқали қўшимча қийматда солиқ-

лар улушини ишлаб чиқариш турига ва рентабеллигига қараб аниқлаш мумкин.

Солиқларни тўлагандан сўнг корхона ихтиёрида қолаётган қўшилган қиймат миқдорига қараб корхонанинг ривожланиш имкониятларини аниқлаш мумкин.

Оқорида келтирилган тенгламадаги кўрсаткичларни ўзгартириб (материал сиғими, фонд сиғими, меҳнат сиғими) қўшилган қийматдаги солиқларнинг улушини аниқлаб олиш мумкин. Ушбу йўналишга асосан солиқларнинг ставкаларини кўтариш ёки пасайтириш, имтиёзларни кўпайтириш билан корхоналарнинг ривожланиш суръатига таъсир этиш даражасини аниқлаб олиш мумкин.

Ушбу йўналишнинг асосий камчилиги шуки, унда қуйидаги ер ости бойликлари, акциз, мол-мулк, сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқлар ўз ифодасини топмаган.

4-йўналиш. Бу йўналишга асосан мутлоқ ҳамда нисбатан солиқ юкини фарқлаш лозим. Лекин, бизнинг фикримизча, корхоналарда маҳсулотни сотишдан тушган тушумни асос қилиб солиқ юкини аниқлаш етарли даражада тўғри, деб бўлмайди.

Мутлоқ солиқ юки – бюджет ва бюджетдан ташқари жамғармаларга ўтказилиши лозим бўлган солиқлар ва суғурта бадаллари, яъни хўжалик субъектлари солиқ мажбуриятларининг мутлоқ миқдори. Ушбу кўрсаткич ўзида бюджетга ҳақиқатан ўтказилган солиқ тўловлари ва бюджетдан ташқари жамғармаларга мажбурий суғурта бадаллари ҳамда ушбу тўловлар бўйича боқимандаларни ифодалайди. Мутлоқ солиқ юкининг миқдорини ҳисоблашда жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи ва Нафақа жамғармасига ўтказилиши лозим бўлган тўловлар ҳисобга олинмайди, чунки унинг тўловчилари жисмоний шахслардир, корхоналар эса ушбу солиқни йиғиб бюджетга ўтказишади.

Хўжалик субъектлари томонидан бюджетдан ташқари жамғармаларга тўланадиган суғурта бадаллари мажбурий тўловлар деб эътироф этилади ва уларнинг хусусияти солиқларникига ўхшаб кетгани учун уларни солиқ юкини ҳисоблашда эътиборга олиш лозим.

Мутлоқ солиқ юки солиқ мажбуриятларининг қай даражада

оғирлигини кўрсатмайди, шунинг учун нисбий солиқ юки кўрсаткичи ҳисобланади. У муғлок солиқ юкининг янги қўшилган қийматга нисбати орқали аниқланади, яъни солиқ, суғурга бадаллари ва боқимандаларнинг қўшилган қийматдаги улушини аниқлаб беради. Нисбий солиқ юкини қуйидагича ҳисоблаш мумкин:

$$H_c = (CT + ИЎ) * 100 / ЯЯҚ = \\ (CT + ИЎ) * 100 \% / (M\dot{X} + ИЎ + A + \Phi + CT)$$

Бу ерда: ЯЯҚ – янги яратилган қиймат;
 CT – солиқ тўловлари;
 M\dot{X} – материал харажатлар;
 ИЎ – ижтимоий ўтказмалар;
 A – амортизация;
 M\dot{X} – меҳнат ҳақи;
 \Phi – корхона фойдаси.

Шундай қилиб, бу йўналиш ҳам солиқ юкини аниқлашда фонд сифими, материал сифими, маҳсулотни ишлаб чиқариш учун меҳнат сифимларига ўхшаган кўрсаткичларни ва уларнинг молиявий ҳолатга таъсирини инобатга олмайди.

Ушбу йўналишнинг кучли томони шундаки, у орқали аниқ корхоналарда солиқ юкини таққослаш мумкин ҳамда уларнинг тармоқларига қарамай, хусусий тадбиркорлар учун ҳам таққослаш мумкин. Салбий томони эса солиқларнинг сонига, уларнинг ставкасига ва имтиёзларга қараб, иқтисодий фаолликни ўзгаришини режалаштириш имкони йўқ.

5-йўналиш. Ушбу йўналишга асосан солиқ юки кўрсаткичи солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар, корхонада солиқларнинг таркиби, солиққа тортишнинг механизми билан боғланади. Солиқ юки кўрсаткичи қуйидаги тенглама асосида ҳисобланади:

$$T = ST : TV * 100 \%$$

Бу ерда: ST – солиқлар миқдори;
 TV – тўлов манбаининг миқдори.

Умумий солиқлар миқдорига барча тўланаётган солиқлар ҚҚС, акциз солиғи, жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи, бюджетдан ташқари жамғармаларга бадаллар ва ҳоказолар киритилади.

Ушбу йўналиш маълум бир корхонанинг хусусиятларини инобатга олади, яъни кўшилган қийматда материал, харажатлар, амортизация, меҳнат харажатларнинг улушларини ва жисмоний шахслардан олинadиган даромад солиғи ҳам инобатга олинади.

Уқорида келтирилган бешта йўналишларнинг ўзига яраша ижобий ва салбий томонлари бор. Солиқ юкини тўлиқ ва кенг қамровли таҳлил қилиш учун шундай кўрсаткич керакки, унда солиқ юки корхонани ривожланиш модели билан боғлиқ бўлиши лозим. Ушбу шартга учинчи йўналиш жавоб беради. Ушбу йўналишнинг кучли томони шуки, унда солиқ юки келтирилган тенглама орқали ҳисобланиши тавсия этилмоқда. Бу тенгламада ўзгарувчан кўрсаткичларнинг ҳар бирини ўзгартириб, солиқ юкининг умумий миқдорини аниқласа бўлади. Ушбу тенглама солиқлар ставкасини, ишлаб чиқаришнинг фонд, меҳнат ҳамда материал сифимини ва (айрим модернизация ишларини ўтказгандан сўнг) ишлаб чиқаришнинг рентабеллик даражасини эътиборга олади.

Лекин корхоналарда солиқ юкини аниқлашда максимал эффектга эришиш учун таҳлил ўтказаяётганда ва солиқ юки ўзгариши корхонанинг иқтисодий фаоллигига таъсирини аниқлаш учун учинчи ва бешинчи йўналишлардан фойдаланиш лозим. Олинган маълумотларни нархларнинг ўзгаришига қараб корхона маҳсулотларига бўлган талабнинг ўзгариши таҳлили билан тўлдириш лозим, бу, ўз навбатида, истеъмолчига тушаётган эгри солиқларнинг оғирлиги даражасини аниқлашга ёрдам беради.

Миллий иқтисодиёт тармоқлари бўйича солиқ юкининг ўртача даражасини аниқлаб олиш зарур. У эса, ўз навбатида, самарали ривожланиш имкониятини ва бюджетга тушумларни барқарор равишда келиб тушишини таъминлаб беради. Бунда таҳлил асосида ҳақиқий статистик маълумотлар хизмат қилиши лозим. Миллий иқтисодиёт тармоқлари бўйича солиқ юкининг чегараларини аниқлаб олгандан сўнг иқтисодиётнинг секторлари бўйича солиқ юкининг оптимал моделини, солиқларнинг иқтисодий ривожланиш суръатларига таъсирини аниқловчи математик моделлар тузиш имконияти туғилади.

3.4. Хўжалик субъектларида солиқ юкини ҳисоблашни такомиллаштириш ва пасайтиришнинг асосий – йўналишлари

Замонавий иқтисодий адабиётларда “солиқ юки” тушунчасига макродаражада, яъни ялпи ички маҳсулот ҳажмига нисбатан ҳисоблаш ва хўжалик субъектлари даражасида, яъни қўшилган қийматга асосан ёки маҳсулот сотишдан тушган тушумга нисбатан ҳисоблаш кўрсатиб ўтилади. Амалиётда эса “солиққа тортишнинг тўлиқ ставкаси” тушунчаси ишлатилади. Унга кўра, хўжалик субъектларига солинадиган барча солиқлар йиғиндиси тушунилади ёки хўжалик юритувчи субъектнинг солиқларини қўшилган қийматга асосан ҳисобланадиган солиқ юки назарда тутилади.

Ҳозирги пайтда кўп мамлакатларда солиқ юки 40 фоиздан ошмайди. Бу ҳол хўжалик субъектларининг мақсадли равишда солиқларини режалаштиришга сабаб бўлмоқда ва бу билан уларнинг солиқларни ўз вақтида тўлай олмаганликларидан келиб чиқиб ҳисобланадиган жарималарини (пеняларини) камайтириш ҳамда раҳбарларнинг солиқ қонунчилиги олдидаги мажбуриятларини ошириш имкониятини бермоқда.

Кўпчилик иқтисодий адабиётларда солиқ юкини оптималлаштириш деганда, фақатгина солиқ ставкасининг оптимал миқдорини аниқлаш тушунилади. Фикримизча, солиқ юкини оптималлаштириш шундай жараёнки, бунда нафақат солиқ ставкасини, балки солиқ базасини, солиқдан имтиёзларни, солиқни тўлаш муддатларини ва давлатнинг ижтимоий эҳтиёжларини оптимал даражалари асосида шаклланадиган кўрсаткични тушуниш мумкин.

Олимларни кўпдан буён солиқ юкини оптимал чегарасини аниқлаш ва уни илмий асослаш муаммоси қизиқтириб келмоқда. Оптимал солиқ юки – солиқ тўловчиларга солинадиган солиқлар уларга ва давлат бюджетига тенг наф келтиришини аниқлатади. Яъни, давлат маълум бир солиқ юкини белгилаганда ишлаб чиқаришга салбий таъсир кўрсатмаслиги лозим, шу билан бирга, у ўзининг харажатларини қоплай оладиган маблағни ҳам йиғиб олиши лозим. Бу оптималлик дунёнинг

ҳеч бир мамлакатада тўғри йўлга қўйилмаган ва унинг имконияти йўқ. Фақатгина оптимал солиқ юки нуқтасига максимал даражада яқинлашаётган мамлакатлар бўлиши мумкин, холос.

Ҳар бир мамлакатнинг солиқ юки кўрсаткичини ҳисоблашга асосланган рақамлар фақатгина нисбий олинади. Аслида солиқ юки кўрсаткичининг ўзи ҳам нисбийдир. Уни фақатгина турли хўжалик субъектлари билан ёки бошқа давлатлар билан қиёсий таҳлил қилиш мумкин. Ҳамма давлат учун умумий универсал кўрсаткични ҳисоблаш услубиёти ишлаб чиқиш мураккаб жараён ҳисобланади. Чунки, ҳар бир мамлакатнинг ўз мустақил, миллий солиқ тизими мавжуд. Ҳар бир мамлакатда амал қилаётган солиқлар, уларнинг ундирилиш механизмлари, ставкаларининг қўлланиши, солиқдан имтиёзлар ва кечилар турличадир. Шу сингари омиллар универсал солиқ юкини ҳисоблаш механизмини ишлаб чиқишга катта тўсқинлик қилади.

Хўжалик субъектларининг солиқ юкини ўрганаётганда уни бошқа мамлакатлар ёки тармоқлар хўжалик субъектлари билан қиёсий таҳлил қилиш мумкин. Яъни, олинган нисбий кўрсаткичларни бир-бирига солиштириш мумкин.

Ҳозирги вақтда солиқ юкини ҳисоблаш усуллари ичида К.Ф.Шемелевнинг ёндашувлари самарадор кўринади. Унга кўра, солиқ тўловчи аҳоли нафақат тўлов ва харажатларни амалга оширади, балки материал жиҳатдан ҳам харажатларни амалга оширади, бу хўжалик тараққиётига салбий таъсир кўрсатади. Олимнинг фикрича, солиққа тортишдан аввал солиқ юки суммасини ва уни тўлаш имкониятларини ҳисобга олиш лозим.

Фикримизча, солиқ юкига аҳолининг даромадлилик даражаси ва умуман халқнинг даромадлари, аҳолининг ёш даражаси ва унинг таркиби, турмуш даражаси, хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий фаолияти, мамлакат иқтисодиёти ривожини, давлат харажатлари характери ҳамда солиқ тизими каби омиллар ҳам таъсир кўрсатади.

Хўжалик субъектларининг солиқ юкини ҳисоблашда солиқ юкига таъсир этувчи омилларни ҳисобга олиш лозим. Унда қуйидаги омилларга эътибор қаратиш лозим:

- муайян мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш даражаси ва давлат харажатлари характери;

— илк капитални шакллантириш асослари ва хўжалик субъектларининг ташкилий ҳамда мулкчилик шаклини ҳисобга олиб молия ресурсларини шакллантириш йўналишлари;

- давлат инвестиция ва бошқа дастурларда иштироки борлиги ёки йўқлигини ҳисобга олиш;

- маҳсулот шартномасига, бюджет дотацияларига, солиқ тўловларининг кечиктирилмаганлиги ёки муддатининг ўтказиб юборилганлигига диққат қилиш.

Шундай қилиб, ҳар бир хўжалик субъектларининг солиқ юки индивидуал характерга эга бўлади, уни белгилаш учун нафақат иқтисодий, балки сиёсий омилларни ҳам ҳисобга олиш лозим бўлади.

Ҳозирги пайтда иқтисодий адабиётларда хўжалик субъектларининг солиқ юкини ҳисоблаш бўйича қуйидаги баҳслар мавжуд:

1) хўжалик субъектларининг солиқ юкини ҳисоблашда (жисмоний шахсларнинг) даромад солиғини қўшиб ҳисоблаш керакми ёки йўқми? Бу борада айрим олимлар даромад солиғини барча солиқлар суммасига қўшиб ҳисобласалар, айримлар бунинг нотўғрилигини эътироф этишади. Бизнингча, хўжалик субъектларига нисбатан солиқ юкини ҳисоблашда бу солиқ турини киритиш лозим. Қайси маънодаки, жисмоний шахсларнинг даромад солиғининг манбаси ҳам шу корхонада қўшилган қиймат таркибида яратилади. Фақат бу ерда соф ва умумий солиқ юки кўрсаткичларини ҳисобга олиш керак. Бундан ташқари ушбу солиқ турини жисмоний шахсларга нисбатан солиқ юкини ҳисоблашда ҳам ҳисобга олиш лозим;

2) истеъмол характеридан келиб чиқадиган қўшилган қиймат солиғини ҳисобга олиш керакми ёки йўқми? Бизнингча, бунчи маълум микдорда ҳисобга олиш лозим. Чунки, мамлакатимизда фаолият юритаётган хўжалик субъектларининг 80 фоизидан ортиғи кичик бизнес корхоналари ҳисобланади. Улар солиқ қонунчилигимизга асосан ягона солиқ тўлайдилар. Ягона солиқ тўлайдиган корхоналар икки умумий тартибда солиқ тўлайдиган

хўжалик субъектлари ўртасида туриб қолса, дастлабки тўланган ҚҚС суммаси ҳисобга олинмай қолади. Бунинг натижасида келиб чиқадиган маблағ хўжалик юритувчи субъектнинг даромадлари таркибига кириб кетади ва ундан белгиланган тартибда солиқ ва тўловлар амалга оширилади. Бу хўжалик юритувчи субъектга ортиқча солиқ юки бўлиб тушади. Бундан ташқари бугунги кунда солиққа тортиш амалиётида ҚҚСни ундиришда ҳам кўп муаммолар мавжуд. Яъни, корхоналар томонидан сотилган маҳсулотлар учун ҳисобланадиган ҚҚС суммалари ушбу маҳсулотни сотиш бўйича ҳисоблашишлардан олдин тўғри келмоқда. Бу маълум даврда корхоналар учун ортиқча солиқ юки бўлиб туради ва уларнинг молиявий фаолиятига салбий таъсир кўрсатади.

Хўжалик субъектларидаги солиқ юкини оптималлаштиришда энг асосий масала тўланган солиқ суммалари билан унинг манбаларини тўғри аниқлашдир. 2006 йилнинг 1 январигача мамлакатимизда амал қилиб келган экология солиғининг объекти хўжалик субъектларининг ишлаб чиқариш таннархи ҳисобланар эди. Бу ерда экология солиғи фақат ишлаб чиқариш таннархига нисбатан ҳисобланарди, лекин солиқнинг тўлов манбаи таннарх эмас, балки, хўжалик субъектининг маълум даврда яратган қўшилган қиймати дир. Кўпчилик иқтисодчи олимларимиз буни нотўғри талқин қилиб, таннархдан солиқ олинмоқда, деган фикрға бордилар. Аслида бу ерда солиқнинг объекти бошқа, унинг тўлов манбаи бошқа ҳисобланади. Солиқ юкини ҳам ҳисоблашда солиқларнинг манбаларига эътибор қаратиш лозим. Тўланган солиқ ва тўловларни тўғридан-тўғри хоҳлаган маблағга бўлиб солиқ юкини топиш тўғри эмас, деган фикрдамиз.

Бундан ташқари, хўжалик субъектларида солиқ юкини оптималлаштиришда солиқ ва тўловларни нимага нисбатан ҳисоблашига эътибор қаратиш лозим. Бу ҳам, ўз навбатида солиқ юкини оптималлаштиришга таъсир кўрсатади. Иқтисодий адабиётларда бу борада қуйидаги кўрсаткичлар таклиф қилинган:

- *фойдага нисбатан ҳисоблаш*. Бундай ёндашув нотўғри: биринчидан, фойда ҳеч қачон солиқ тўловчининг ягона асоси,

солиқ тўловларининг манбаи бўлмайди; иккинчидан, бундай ёндашув солиқ юкининг охирига олиб келади ва ҳозирги шароитда 100 фоиз даражага бориб етиши ҳам мумкин;

- *тушумга нисбатан ҳисоблаш*. Бу усулдан фойдаланиш солиқ юкини камайтиришга ҳаракат қилади. Чунки, тушумнинг таркибида маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотиш билан боғлиқ харажатлар бор. Булар тушумни каттароқ қилиб кўрсатади ва унга нисбатан ҳисобланган солиқ юки камроқ, пастроқ даражада бўлиб чиқади. Бу келгусида хўжалик субъектларида солиқ юкини белгилашда ногўри ёндашувларга олиб келади. Натижада мамлакатда ишлаб чиқариш камайиб, иқтисодиёт таназзулга юз тутиши мумкин;

- *қўшилган ёки янгидан яратилган қийматга нисбатан ҳисоблаш*. Бундай ёндашувда хўжалик субъектларининг солиқ юки кўрсаткичи маълум даражада ҳақиқатга яқин чиқади. Чунки, унинг янгидан яратаётган қиймати бевосита фаолияти билан боғлиқ. Шу қийматни яратиш жараёнида у солиқ тўлаши лозим. Солиқлар ва тўловларнинг хўжалик субъектларининг қўшилган қиймагига нисбатан ҳисоблаш улардаги реал ва аниқ солиқ юкини ҳисоблашга ёрдам беради.

Солиқ юкини пасайтиришда унга таъсир этувчи омиллар сонини ва уларнинг таъсирини камайтириш лозим. Чунки, бу омиллар солиқ юки кўрсаткичи билан чамбарчас боғлиқдир.

Маълумки, давлатнинг солиқ юки кўрсаткичига бир қанча омиллар таъсир қилади. Улар қуйидагилар:

- аҳоли сонининг ўсиши;
- ижтимоий соҳа хизматлари сифатига талабнинг ошиши;
- атрoф муҳитнинг ифлосланиши;
- даромадлар тенгсизлигини қисқартириш дастурларини амалга ошириш талаби;

- бошқариш, мудофаа ва давлат хавфсизлигини таъминлаш харажатлари ҳажмининг ошиши.

Бу омиллар солиқ юки даражасига бевосита ва билвосита ўз таъсирини кўрсатади. Бу омиллар таъсирининг пасайиши билан солиқ юкининг даражаси ҳам пасаяди.

Бундан ташқари, солиқ юкининг ошишига ёки бу тизимдаги муаммоларга солиқ тўловчиларнинг солиқ қонунчилигини яхши ёки тўғри тушунмасликлари ҳам сабаб бўлмоқда.

Хўжалик субъектлари томонидан солиқ қонунчилигига риоя этишлари мунтазам равишда давлат солиқ хизмати органлари томонидан текшириб борилади. Лекин минг афсуски, солиқ тўловчилар томонидан солиқ қонунларига риоя камайиб бормоқда. Бу биргина молиявий жазо қўлланилмасдан, ҳаттоки жиноий ишларни қўзғатишгача олиб келмоқда.

Қуйидаги жадвалда Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ хизмати органларининг 2004 йилда олиб борган ҳужжатли текширишлар натижалари билан танишиб чиқамиз:

3.5-жадвал

*Ўзбекистон Республикасида 2003-2004 йилларда ўтказилган
ҳужжатли текшириш натижалари¹*

№	Кўрсаткичлар	2003 йил	2004 йил	Фарқи
1	Ўтказилган текширишлар сони	38209	36851	-1358
2	Қонунбузиш ҳолатлари аниқланган солиқ тўловчилар сони	30006	30718	+712
3	Ўтказилган текширишларда қонунбузиш ҳолатлари аниқланган солиқ тўловчилар салмоғи (фоизда)	78,5	83,4	+4,9

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, 2003 йилда Давлат Солиқ қўмитаси томонидан 38209 та ҳужжатли текширишлар ўтказилган бўлса, шундан 30006 тасида қонунбузиш ҳолатлари аниқланган ёки бу ўтказилган текширишларнинг 78,5 фоизда қонунбузилишлар аниқланганлигини билдиради. 2004 йилда эса, 36851 та ҳужжатли текширишлар ўтказилиб, шундан 30718 тасида қонунбузилиш ҳолатлари борлиги аниқланган. Яъни, ўтказилган текширишларда 83,4 фоиз солиқ тўловчилар қонунни бузганлар. Бу 2003 йилга қараганда 4,9 фоизли пунктга кўпайган.

Бизнингча, бу ҳолатнинг келиб чиқишига қуйидаги омиллар таъсир этган:

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат Солиқ қўмитаси таҳлилий материаллари асосида муаллиф томонидан тайёрланган.

➤ солиқ тўловчиларнинг солиқ қонунчилигини етарли даражада тушунмаслиги;

➤ солиқ қонунчилигининг нобарқарорлиги;

➤ солиқ қонунларини бузганлик учун қаттиқ молиявий жазоларнинг қўлланилмаётганлиги.

Юқоридаги омиллар солиқ қонунчилигининг бузилишига олиб келади ва бу давлат бюджетига каттагина зарар келтириши мумкин. Бунинг ўз вақтида олдини олиш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш лозим.

Лекин кейинги йиллардаги иқтисодий ривожланиш суръатлари ва ишлаб чиқаришнинг ўсиши, иқтисодий муносабатларнинг жадаллашуви солиқ қонунчилигининг ўзгаришига олиб келмоқда. Мамлакатимиз Президенти И.А.Каримовнинг 2005 йил 28 январь куни Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузасида мамлакат олдидаги устувор вазифаларнинг барчаси солиқ сиёсатини такомиллаштириш билан бевосита боғлиқлигини таъкидлаб, 1997 йилда ишлаб чиқилган ва қабул қилинган Солиқ кодекси ислохотлар соҳасида бугунги куннинг янги ва устувор вазифалари талабларига жавоб бермай қўйганини эътироф этди.

Ҳақиқатан ҳам 1998 йилда жорий этилган Солиқ кодексига бугунги кунгача 600 дан ортиқ ўзгартиришлар киритилиб, чиқарилган қонуности ҳужжатлари ҳам ишлаб чиқарувчи корхоналар зиммасидаги солиқ юкени енгиллаштириш бўйича керакли натижаларга эриша олмади.

Янги таҳрирдаги Солиқ Кодексини ишлаш устида гап кетаётган экан, бизнингча, қўйидаги вазиятни ҳам ҳал этиш лозим. Маълумки, ҳар бир солиқни ҳисоблаш ва ундириш механизми Солиқ Кодексида акс этади. Демак, уларга яна йўриқномалар ишлаб чиқиш шартми? Бир хил солиқдан фойдаланишда турли ҳужжатлар (Солиқ Кодекси, йўриқнома, услубий кўрсатмалар, қонун билан киритиладиган ўзгартиришлар, бошқа қонунлар, Низомлар, вақтинчалик йўриқномалар ва низомлар, тушунтиришлар)га асосланиш чалкашликларни келтириб чиқармайдими? Бизнингча, агар Солиқ Кодекси мукамал ишлаб чиқиладиган

бўлса, йўриқномаларга ҳожат қолмайди. Мураккабликлар натижасида нафақат тадбиркорлар, ҳатто солиқ органи ходимлари ҳам меъёрий ҳужжатлардан фойдаланишда хатоларга йўл қўядилар. Бундан ташқари, киритилаётган ўзгартиришларнинг фақат Солиқ Кодексига нисбатан қаралиши солиқ қонунчилигидан фойдаланишдаги мураккабликларни кескин камайтиради. Бу эса ўз навбатида солиқ хатоларини ва жарималарини қисқартиради.

Янги Солиқ Кодексининг мукамаллигини таъминлашнинг йўлларида бири – ҳўжалик суди амалиёти тажрибалари ва натижаларини умумлаштирган ҳолда уларни гуруҳларга ажратиш ва тегишли хулосаларни чиқариш; солиқларни ҳисоблаш ва ундириш механизмида мавжуд муаммоларни бир йўла ҳал қилиш билан улардан Кодексни яратишдан кенг фойдаланиш айни муддаодир.

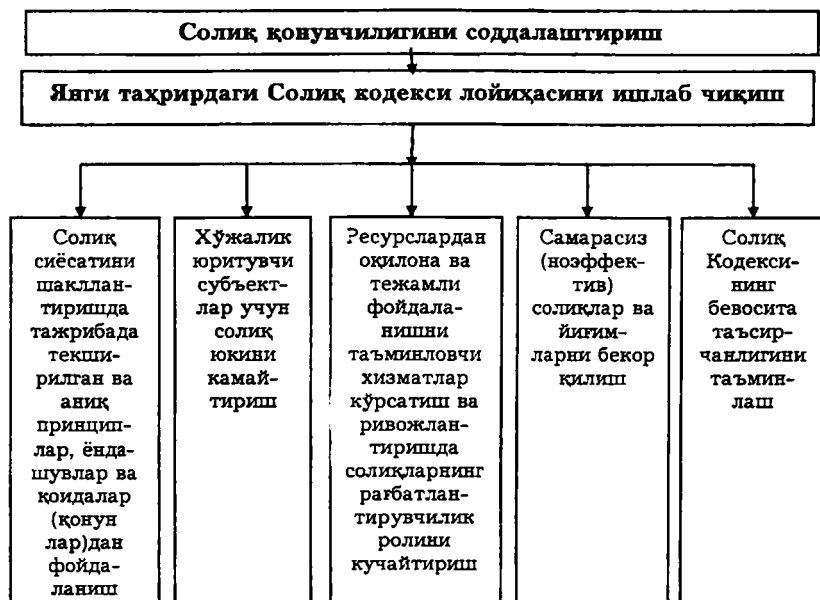
Янги Солиқ Кодексини ишлаб чиқишда эътибор берилиши лозим бўлган яна бир муҳим жиҳат унинг қоидалари ва моддаларининг ифода қилиниш тили билан боғлиқ. Бунда гап солиқ меъёрларини нечоғлик тушунарли ва аниқ ифодалаш усули устида кетмоқда. Тажриба жараёнида ҳам солиқ меъёрларини ифодалашда айрим тушунмовчиликлар юзага келади. Уларни ўз фаолиятида шу ҳолатларга дуч келган бухгалтерлар, юристлар, аудиторлар, солиқ ходимларигина тўғри англашлари мумкин. Қолганлар-чи?

Янги таҳрирдаги солиқ қонунчилигини имконият даражасида содда ва тушунарли қилиб тузиш лозимдир.

Солиқ Кодексининг лойиҳасини ишлаб чиқишда, солиқ сиёсатини шакллантиришда тажрибада текширилган ва аниқ принциплар, ёндашувлар ва қоидалар (қонунлар)дан фойдаланиш лозимдир. Бунда асосий эътиборни ресурслардан оқилона, тежамли фойдаланишни таъминловчи хизматлар кўрсатиш ва ривожлантиришда солиқларнинг рағбатлантирувчи ролини кучайтириш, самарасиз (ноэффektiv) солиқлар ва йиғимларни бекор қилишга қаратиш лозимдир. Шунда Солиқ Кодексининг бевосита таъсирчанлиги ҳам ошади.

Янги таҳрирдаги Солиқ Кодексини ишлаб чиқишда ҳўжалик субъектларидаги солиқ юкини камайтиришни назарда

тутиш лозим. Чунки, хўжалик субъектларида солиқ юкининг камайиши ишлаб чиқаришнинг ривожланишига бевосита таъсир кўрсатади.

3.1-расм. Солиқ қонунчилигини соддалаштириш ва янги таҳрирдаги Солиқ Кодексини ишлаб чиқиш йўналишлари

Бевосита солиқ қонунчилигига тегишли бўлмаган, аммо солиқ муносабатларининг баъзи бир жиҳатларини тартибга солувчи қонунларнинг солиқларга тегишли жиҳатларини Солиқ Кодексига киритиш керак. Масалан, «Хусусий мулк тўғрисида»ги қонунга асосан хусусий мулк эгаларининг икки марта солиққа тортилиши бекор қилинди. Аммо бу ҳолат Солиқ Кодексида ёки солиққа доир бошқа ҳужжатларда акс этмаган. Солиқ қонунчилигининг бошқа қонунчилик ҳужжатларида акс этган солиқ қонунчилиги меъёрлари Солиқ Кодексига мос келиши лозим» (СК, 30-модда). Демак, агар хусусий мулк эгалари билан солиқ органлари ўртасида солиққа тортишнинг

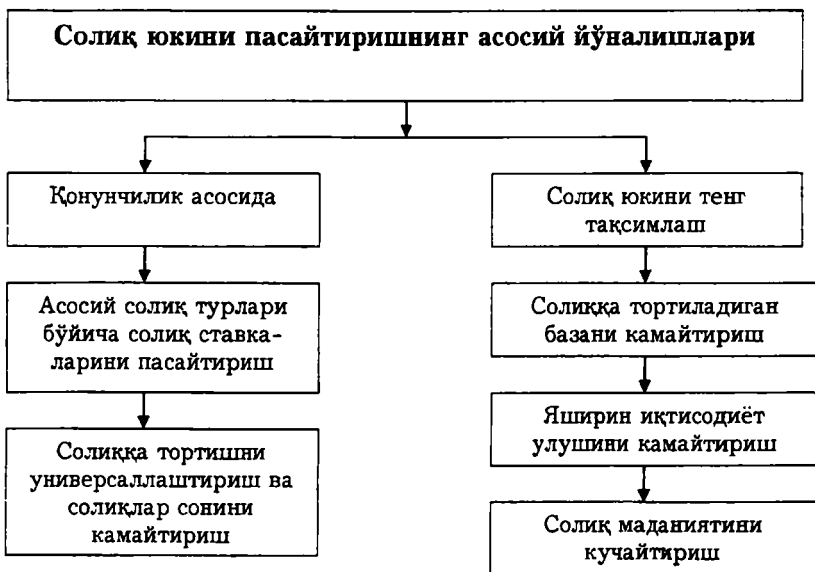

бу жиҳати (хусусий мулк эгаларининг юридик шахслар даромад солиғи ва жисмоний шахслар даромад солиғига бир вақтнинг ўзида тортилиши)да муаммо юзага келса, у қонунчилик асосида солиқ органлари фойдасига ҳал бўлиши керак.

Шундан келиб чиқиб айтишимиз мумкинки, солиқ қонунчилигини имконият даражасида соддалаштириш лозим. Шундагина солиққа оид қонунбузишлар камаяди ва солиқ тўловларини вақтида тўлаш амалга оширилади. Бу келажакда солиқ юкининг пасайишига олиб келади.

Биз тадқиқот давомида солиқ юкини пасайтириш борасида қуйидаги йўналишларда амалий ишлар олиб борилса, ижобий натижаларга эришиш лозим, деб ўйлаймиз.

3.2-расмда кўрсатилганидек, солиқ юкини пасайтиришнинг асосий йўналишлари сифатида қонунчилик асосида асосий солиқ турлари бўйича солиқ ставкаларини пасайтириш ва солиққа тортишни универсаллаштириш ҳамда солиқлар сонини камайтириш лозим.

3.2-расм. Иқтисодиётда солиқ юкини пасайтиришнинг асосий йўналишлари

Солиқ юкини солиқ тўловчилар ўртасида тенг тақсимлаш, солиққа тортиладиган базани камайтириш ва солиқ маданиятини ошириш орқали солиқ юкининг пасайишига эришиш мумкин.

Мамлакат иқтисодиётидаги яширин иқтисодиётнинг ЯИМ-даги улушининг катталиги ҳам солиқ юкининг ўсишига олиб келади. Шундан келиб чиққан ҳолда яширин иқтисодиёт улушини ҳам камайтириш лозим.

Солиққа тортишнинг иқтисодий ривожланишга салбий таъсирини камайтириш учун қуйидагича солиқ ислохотларини ўтказиш лозим:

1. Солиқ юкини босқичма-босқич пасайтириш.

2. Солиқ қонунчилигини такомиллаштириш.

Шу билан бирга, суд тизимини таъсирчанлигини ҳам ошириш лозим. Агарда бу тизим заиф бўлса, ўзига юкланган вазифаларни тўлиқ бажара олмаса, иқтисодий ривожланиш, тадбиркорлик фаолиятида юксалиш бўлмайди. Солиққа тортиш тизими қулай ва осон бўлиши керак, токи солиқ тўлашдан ҳеч ким бош тортмасин.

3. Солиқ тортиш негизини бевосита солиқларга, ресурсларга солиқ солишга бериш. Чунки, ўтиш даврида тўғри солиқлардан фойдаланиш қийин кечади.

4. Солиқ солишда айрим соҳадаги (масалан, гўшт, сут ва кондитер маҳсулотлари ишлаб чиқариш соҳаси) юридик ва жисмоний шахслар ўртасидаги номутаносибликларни бартараф этиш керак. Ҳозирги кунда бир хил қувват ва ҳажмда маҳсулот ишлаб чиқарувчи юридик ҳамда жисмоний шахслар учун солиқ солиш режими турличадир. Масалан, сут маҳсулотларини ишлаб чиқарувчи юридик шахслар ягона солиқ ёки умумий белгиланган тартибдаги солиқларни тўласалар, худди шундай фаолиятни амалга оширувчи яқка тадбиркорлар фақатгина қатъий солиқ ва бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига ойлик тўловни амалга ошириш билан чегараланиб қолмоқда ҳамда солиқ юки ушбу хўжалик субъектларига турлича таъсир этмоқда. Шунингдек, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи жисмоний шахс томонидан фуқароларни ёллаб ишлатиб «конверт» усулида меҳнатга ҳақ тўламоқда.

Шу сабабли гўшт, сут ва кондитер маҳсулотларини ишлаб чиқаришни фақат юридик шахслар томонидан амалга оширилиши тавсия этилади.

Мазкур тартибни жорий этиш оқибатида қуйидаги натижаларга эришиш мумкин:

биринчидан, бир турдаги фаолият билан шугулланиб, бир хил қувватга ва ҳажмларда маҳсулот ишлаб чиқарувчиларга солиқ юки тенг тақсимланади ва бюджетга тушум кўпаяди;

иккинчидан, янги иш ўринлари яратилиб, фуқаролар (ишчи-хизматчилар) даромади легаллаштирилади ва ижтимоий ҳимояси таъминланади;

учинчидан, хуфёна иқтисодиётнинг олди олинади;

тўртинчидан, ишлаб чиқариладиган маҳсулот сифати яхшиланади ва истеъмолчилар ҳуқуқи таъминланади;

бешинчидан, бошланғич бухгалтерия ҳужжатлари юритилиб, ҳақиқий молиявий ҳолатни назорат қилиш имконияти яратилади.

5. Солиқ Кодексининг 12-моддасида солиқ тўловчиларнинг мажбурияти сифатида солиқ ва йиғимлар бўйича ҳисобкитобларни амалдаги қонунчиликда белгиланган тартибда амалга ошириб, ўз вақтида бюджетга тўлашлари шартлиги белгиланган. Лекин, товар айланмасига нисбатан солиқ юкининг юқорилиги учун айрим субъектлар томонидан солиқ тўлашдан қасддан бўйин товлаш ёки сунъий равишда боқимандалик ҳосил қилиш ҳоллари учрамоқда. Шунингдек, савдо фаолиятини амалга ошириб, йирик пул маблағлари айланмасига эга бўлган хўжалик субъектлари томонидан бюджет ва бюджетдан ташқари жамғармаларга мажбурий тўловларни тўламаслик ҳолатлари солиқ юкини қонуний фаолият билан юритаётган солиқ тўловчиларга тушишига сабаб бўлмоқда. Мазкур ҳолатни бартараф этиш учун бюджетдан ташқари жамғармаларга мажбурий тўловлар бўйича ставкалар пасайтирилса, мақсадга мувофиқ бўлар эди.

ХУЛОСА

— Моногрфияни ёзиш жараёнида амалга оширилган тадқиқот натижалари асосида куйидаги хулоса ва таклифлар ишлаб чиқилди:

- мамлакат иқтисодиётидаги солиқ юки давлат солиқ сиёсатининг натижаси бўлиб, солиқ тизимининг сифатини ифодалайди. Шу билан бирга, олинаётган солиқлар даражаси, бир томондан, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг самарадорлигига, бошқа томондан эса, давлатнинг молиявий ресурсларга бўлган эҳтиёжи миқдори билан белгиланади. Шу сабабли солиқ юкининг оғирлигини камайтириш, биринчи навбатда, давлат харажатларини қисқартириш билан боғлиқдир;

- солиқ юкини оптималлаштириш - бу шундай жараёнки, бунда нафақат солиқ ставкасини, балки солиқ базасини, солиқдан имтиёзларни, солиқни тўлаш муддатларини ва давлатнинг ижтимоий эҳтиёжларини оптимал даражалари асосида шаклландирган кўрсаткични тушуниш мумкин;

- солиққа тортиш амалиётида солиқ базасини аниқлаш услубиётини такомиллаштириш хўжалик субъектлари молиявий ҳолатига ўзининг ижобий таъсирини кўрсатади;

- тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, хўжалик субъектларининг зиммасидаги номинал ва реал солиқ юкининг даражалари ўртасида ўзаро мутаносибликка эришиш лозим;

- хўжалик субъектларининг солиқ юкини давлат бюджетига тўланган барча солиқлар, тўловлар ва ажратмаларнинг қўшилган қийматга нисбати орқали аниқлашни мақсадга мувофиқ. Шунда солиқ юкининг реал даражасини аниқлаш имконияти туғилади;

- тадқиқот натижалари кўрсатмоқдаки, қўшилган қийматнинг юқори бўлиши солиқ юки даражасига тескари пропорционал бўлгани учун солиқ юки даражасини камайтиради, ҳамма солиққа тортиладиган базанинг кенгайиши ҳисобига давлат бюджетига кўпроқ солиқ тушади;

- хўжалик субъектларининг солиқ юкини ҳисоблашда соф ва умумий солиқ юкини ҳисоблаш лозим. Бунда соф солиқ юки хўжалик юритувчи субъектнинг тўлайдиган барча солиқ-

лари, бюджет ва бюджетдан ташқари фондларга қиладиган ажратмаларини ифодаласа, умумий солиқ юки юқоридагилар билан бирга, ишчиларнинг иш ҳақидан ушлаб қолинадиган солиқлар ва бадаллар юкини ифодалайди;

- солиқ юкини аниқлаш жараёнини енгиллаштириш учун хўжалик субъектлари томонидан мажбурий равишда топшириладиган ҳисоботлар таркибига кўшилган қиймат кўрсаткичини ҳам киритиш мақсадга мувофиқ;

- иқтисодиётнинг турли тармоқ корхоналарида солиқ юкининг қиёсий таҳлили шуни кўрсатдики, солиқ юкининг асосий қисми саноат корхоналари зиммасига тушмоқда. Шунинг учун келажакда иқтисодиёт тармоқлариаро солиқ юкининг ўзаро мутаносиблигини таъминлаш лозим;

- мамлакат ҳудудлари бўйича солиқ юки нотекис тақсимланган. Солиқ юкининг асосий қисми 5 та вилоятга тушмоқда. Шунинг учун солиқ юкини имконият даражасида ҳудудлар бўйича тенглаштириш лозим;

- солиқларни ундириш билан боғлиқ жараёнларни ташкиллаштириш ва бунга сарфланадиган харажатлар кўламини камайтириш лозим. Чунки, солиқ тўловларини амалга ошириш турли ҳисоботларни тайёрлаш ва топширишни талаб этади, жорий ҳисоботларнинг шакли тез-тез ўзгартирилиши вазиятни янада оғирлаштирмоқда. Натижада солиқларни ундириш билан боғлиқ чора-тадбирлар хўжалик субъектларига қимматга тушмоқда;

- тадқиқот таҳлиллари шуни кўрсатдики, савдо ва умумий овқатланиш корхоналарида солиққа тортиш механизмини такомиллаштириш лозим, яъни улар учун ялпи даромад, мол-мулк солиғи ва бюджетдан ташқари фондларга ажратмаларни бирлаштириб, ягона солиқ тўлови жорий этилса, тизимдаги корхоналарда солиқ юки камаяди. Бунинг натижасида уюшган савдони ривожлантириш, улгуржи ва чакана савдо корхоналари ўртасида тизимли савдони йўлга қўйиб, нақд пул маблағларини банкдан ташқари айланмасини қисқартиришга эришиш мумкин;

- солиқ солишда юридик ва жисмоний шахслар ўртасидаги номутаносибликларни бартараф этиш лозим. Ҳозирги кунда бир хил қувват ва ҳажмда маҳсулот ишлаб чиқарувчи юридик ва жисмоний шахслар учун солиқ солиш режими турличадир.

Масалан, сут маҳсулотларини ишлаб чиқарувчи юридик шахслар ягона солиқ ёки умумий белгиланган тартибдаги солиқларни тўласалар, худди шундай фаолиятни амалга оширувчи якка тадбиркорлар фақатгина қатъий солиқ ва бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига ойлик тўловни амалга оширадилар. Бу каби ҳолатлар тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи жисмоний шахс томонидан фуқароларни ёллаб ишлатиб, «конверт» усулида меҳнатга ҳақ тўлаш усулини кучайтирмакда.

Шу сабабли мураккаб технология асосида маҳсулотларни ишлаб чиқаришни фақат юридик шахслар томонидан амалга оширилиши тавсия этилади. Мазкур тартибни жорий этиш оқибатида қуйидаги ижобий натижаларга эришиш мумкин:

биринчидан, бир турдаги фаолият билан шуғулланиб, бир хил қувватга ва ҳажмларда маҳсулот ишлаб чиқарувчиларга солиқ юки тенг тақсимланади ва бюджетга тушум кўпаяди;

иккинчидан, янги иш ўринлари яратилиб, фуқаролар (ишчи-хизматчилар) даромади ошади ва ижтимоий ҳимояси таъминланади;

учинчидан, ҳуфиёна иқтисодиётнинг олди олинади;

тўртинчидан, ишлаб чиқариладиган маҳсулот сифати яхшиланади ва истеъмолчилар ҳуқуқи таъминланади;

бешинчидан, бошланғич бухгалтерия ҳужжатлари юритилиб, ҳақиқий молиявий ҳолатни назорат қилиш имконияти яратилади.

- Бугунги кунда товар айланмасига нисбатан солиқ юкининг юқорилиги учун айрим субъектлар томонидан солиқ тўлашдан қасдан бўйин товлаш ва боқимандалик ҳосил қилиш ҳоллари учрамокда. Шунингдек, савдо фаолиятини амалга ошириб, йирик пул маблағлари айланмасига эга бўлган хўжалик субъектлари томонидан бюджетдан ташқари жамғармаларга мажбурий тўловларни тўламаслик ҳоллари учрамокда. Мазкур ҳолатни бартараф этиш учун бюджетдан ташқари жамғармаларга мажбурий тўловлар бўйича ставкаларни пасайтириш мақсадга мувофиқ.

Юқорида келтирилган таклиф ва тавсиялар келгусида мамлакатимизда фаолият юритаётган хўжалик субъектларини солиққа тортиш механизмини такомиллаштиришга салмоқли ҳисса қўшади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

I. Меъерий-ҳуқуқий ҳужжатлар:

1.1. Ўзбекистон Республикаси Молиявий қонунлари. №1-2-Т.: Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, 2005. 160 б.

1.2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 27 декабрдаги «Асосий макроиқтисодий кўрсаткичлар прогнози ва Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг 2006 йилги параметрлари тўғрисида»ги ПҚ-244-сон қарори.

1.3. Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодекси.- Т.: ЎзР ДСҚ РАММ, 2006.-76 б.

1.4. Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат Кодекси.-Т.: Адолат, 1999.- 256 б.

1.5. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодекси. - Т.: Адолат, 1996.-560 б.

1.6. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикасининг 2005 йилги асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари прогнози ва давлат бюджети параметрлари тўғрисида”ги 2004 йил 25 декабрь, 610-сонли қарори./Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 йил, 52-сон. 48-49 б.

1.7. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган “Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида”ги Низом./Ўзбекистон Республикаси молиявий қонунлари бюллетени. 1999, №3. 55-87 б.

1.8. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва ДСҚ-нинг 2002 йил 14 январдаги 15-сонли ва 2002-12-сон билан тасдиқланган, Ўз.Р. Адлия вазирлиги томонидан 2002 йил 13 февралда 1109-сон билан рўйхатга олинган “Юридик шахсларнинг даромад (фойда) солиғини ҳисоблаб чиқариш ва бюджетга тўлаш тартиби тўғрисида Йўриқнома”//Ўзбекистон Республикаси молиявий қонунлари бюллетени. 2002, №5. 99-124 б.

1.9. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва ДСҚ-

нинг 2002 йил 22 январдаги 25-сонли ва 2002-13-сон билан тасдиқланган, Ўз.Р. Адлия вазирлиги томонидан 2002 йил 11 мартда 1107-сон билан рўйхатга олинган “Юридик шахсларнинг мол-мулкига солинадиган солиқни ҳисоблаш ва бюджетга тўлаш тартиби тўғрисида Йўриқнома”//Ўзбекистон Республикаси молиявий қонунлари бюллетени. 2002, №4, 139-156 б.

1.10. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва ДСҚ-нинг 2004 йил 13 январдаги 11-сонли ва 2004-10-сон билан тасдиқланган, Ўз.Р. Адлия вазирлиги томонидан 2004 йил 15 мартда 1324-сон билан рўйхатга олинган “Самарқанд ва Тошкент вилоятларининг кишлок хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари томонидан ягона ер солиғини ҳисоблаб чиқариш ва тўлаш тартиби тўғрисидаги вақтинчалик Низомни тасдиқлаш ҳақида” қарори //Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004, 11-сон. 84-91 б.

1.11. 2004 йил 1 январдан бошлаб юридик ва жисмоний шахсларнинг солиқ солиш тартибидаги ўзгаришлар тўғрисидаги тўплам. -Т.: №ЗР ДСҚ РАММ, 2004. 76 б.

1.12. Государственный налоговый комитет Республики Узбекистан. Изменения налогообложения в 2007 году. –Т., 2007. 71 с.

1.13. Статистический ежегодник регионов Узбекистана 2002/ Статистический сборник. - Т.: ОКМП Государственного Комитета Республики Узбекистан по статистике, 2003. 224 с.

1.14. Статистический сборник Содружества Независимых Государств. –М., 2003.

II. Махсус адабиётлар:

2.1. Каримов И.А. Ўзбекистон келажаги буюк давлат. - Т.: Ўзбекистон, 1992. 82-б.

2.2. Каримов И.А. Биздан обод ва озод Ватан қолсин. - Т.: Ўзбекистон, 1996. 2-том, 380-б.

2.3. Каримов И.А. Ўзбекистон: мишлий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. - 1 том.- Т.: Ўзбекистон, 1996. 364 б.

2.4. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида:

хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.- Т.: Ўзбекистон, 1997, 326 б.

2.5. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. 5 том. - Т.: Ўзбекистон, 1997. 384 б.

2.6. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари.- Т.:Ўзбекистон, 1998. 686 б.

2.7. Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. - 7 том.- Т.: Ўзбекистон, 1999. 410 б.

2.8. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. - Т.: Ўзбекистон, 2000. 352 б.

2.9. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишир. – Т.: Ўзбекистон, 2005. 92 б.

2.10. Каримов И.А. Банк тизими, пул муомаласи, кредит, инвестиция ва молиявий барқарорлик тўғрисида. – Т.: Ўзбекистон, 2005. 528 б.

2.11. Абдуллаев Ё. Бозор иқтисодиёти асослари: 100 савол ва жавоб.- Т.: Мехнат, 1997. 432 б.

2.12. Абдуллаев Ё. Макроиктисодий статистика: 100 савол ва жавоб.- Т.: Мехнат, 1998. 352 б.

2.13. Абдуллаев Ё., Яхёев Қ. Солиқ мавзуида 100 савол ва жавоб.- Т.: Мехнат, 1997. 192 б.

2.14. Александров И.М. Налоги и налогообложение: Учебник. -М.: Издательско-торговая корпорация Дашков и К, 2003. 296 с.

2.15. Александров И.М. Налоговые системы России и зарубежных стран.-М.: Бератор-Пресс, 2002. 192 с.

2.16. Болдырев Б. Финансы капитализма. -М.: Финансы 1987.

2.17. Булатов А. Экономика. –М.: Бек.1994. 309 б.

2.18. Ваҳобов А., Сирожиддинова З. Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджети. ТМИ, 2002.

2.19. Вылкова Е.С., Романовский М.В. Налоговое планирование. –СПб.: Питер, 2004. 193 с.

2.20. Гадоев Э., Югай Л. Солиққа оид ҳағолар,- Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси нашриёт уйи, 1996. 128 б.

2.21. Гатаулин Ш. Солиқлар ва солиққа тортиш: ўқув

кўлланмаси.- Т.: ЎзР ДСҚ Тошполиграфкомбинат, 1996.- 306 б.

2.22. Глухов В.В., Дольдэ И.В., Некрасова Т.П. Налоги. Теория и практика: Учебник. 2-е изд., испр. и доп.- СПб.: Издательство Лань, 2002. 448 с.

2.23. Грисимова Е.Н. Налогообложение: Учеб. пособие.- СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2000. 264 с.

2.24. Дробозиной Л.А. Финансы. -М.: ЮНИТИ, 2002. 158 б.

2.25. Евстигнеев Е.Н., Викторова Н.Г. Основы налогообложения и налогового законодательства.- СПб.: Питер, 2004.- 256 с.: ил.-(Серия Краткий курс).

2.26. Жўраев А. Давлат бюджети даромадларини шакллантиришнинг самарали йўллари. -Т.: Фан, 2004.

2.27. Иванова Н.Г., Вайс Е.А., Кацюба И.А., Петухова Р.А. Налоги и налогообложение. Схемы и таблицы.- СПб.: Питер, 2001.- 304 с.: ил.-(Серия Учебные пособия)

2.28. Иминов О.К., Тўраев Ш.Ш. Солиққа тортишни таҳлил этишнинг долзарб масалалари. -Т.: Академия, 2005. 130 бет.

2.29. Ишмухамедов А., Каланова Л., Раҳимова М, Раҳминова Т. Бозор муносабатлари шароитида миллий иқтисодиётнинг ривожланиши.- Т.: Ўқитувчи, 1996. 192 б.

2.30. Йўлдошев М., Турсунов Й. Солиқ ҳуқуқи. -Т.: Молия, 2000. 212 б.

2.31. Караваева И.В. Налоговое регулирование рыночной экономики: Учеб. пособие для вузов.- М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000. 215 с.

2.32. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег.- М.: Гелиос АРВ, 1999. 352 с.

2.33. Лыкова Л.Н. Налоги и налогообложение в России: Учебник для вузов.- М.: Издательство БЕК, 2001. 384 с.

2.34. Макконнелл К, Брю С. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. В 2 т.: Пер. с англ. 11-го изд., Т.1.-М.: Республика. 1992. 399 с.

2.35. Макконнелл К., Брю С. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. В 2 т.: Пер. с англ. 11-го изд., Т.2.- М.: Республика, 1992. 400 с.

- 2.36. Маликов Т.С. Солиқлар ва солиққа тортишнинг долзарб масалалари.- Т.: Академия, 2002. 204 б.
- 2.37. Маманазаров А.Б. Солиқ сиёсати. -Т.: Молия, 2003. 148 б.
- 2.38. Налоги в Республике Узбекистан в 1997 г.: Методическое пособие./ Гадов Э.Ф., Мурадов А.М., Югай Л.П.- 2-е изд., доп. и перераб.- Т.: Издательский дом Мир экономики и права, 1997.- 352 с.- (Б-ка бухгалтера: Т.2.)
- 2.39. Налоги и налогообложение /Под ред. Романовского М.В., Врублевской О.В.- СПб: Питер, 2000. 528 с. (Серия Учебник для вузов).
- 2.40. Налоги и налогообложение. Учеб. пособие для вузов/ Под. ред. проф.Г.Б.Поляка, проф.А.Н.Романова.- М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. 399 с.
- 2.41. Налоги. Словарь-справочник.- М.: ИНФРА-М, 2000. 240 с.- (Библиотека словарей ИНФРА-М).
- 2.42. Налоги: Учебник для вузов/ Под. ред. проф. Д.Г.Черника. - М: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. 444 с.
- 2.43. Налоговое планирование/ Е.Вышкова, М.Романовский. -СПб.: Питер, 2004. 634 с. (Серия Учебник для вузов).
- 2.44. Общая теория финансов: Учебник. Под ред. Л.А.Дробозиной. -М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1995. 256 с.
- 2.45. Политическая экономия. Толковый словарь. М.: Политиздат, 1990. 330 б.
- 2.46. Пардаев А., Азимов Б. Корхоналар фаолиятини солиқлар воситасида тартибга солиш. –Т.:ZAR-QALAM, 2005. 109 б.
- 2.47. Сабиров Х.Р., Фаттахов А.А., Имиёв О.К. Налогообложение предприятий малого и среднего бизнеса Республики Узбекистан,- Т.: Молия, НУПКФ Ташкент -12 и Бизнес Инкубатор Техномаркет, 2000. 116 с.
- 2.48. Самуэльсон П. Экономика.- М.: МПТ Алгон, ВНИИСИ, 1992.- Т.1. 334 с.
- 2.49. Самуэльсон П. Экономика.- М.: МПТ Алгон, ВНИИСИ, 1992.- Т.2. 416 с.
- 2.50. Смит А. Исследования о природе и причинах Богатства

народов. Книга первая.- М.: Ось-89, 1997.- 256 с. (библиотека Элиткласс).

2.51. Собиров Х. Ўзбекистон давлат молияси тарихи. -Т.: М.Ч.Таълим манбаи жамияти, 2002. 152 б.

2.52. Соколов А.А. Теория налогов.- М.: ООО ЮрИнфоР-Пресс, 2003. 506 с.

2.53. Солиқлар. Ўқув қўлланмаси.//С.А.Алимбоев тахририда./ -Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1999. 288 б.

2.54. Тошмуродова Б. Солиқ муносабатларини оптималлаштириш. -Т.: ТМИ, 2005. 157 б.

2.55. Твердохлебов В. Финансовые очерки. Вып.1.- Петроград: 1916. 320 с.

2.56. Темур тузуклари.- Т.: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996. 344 б.

2.57. Тошматов Ш.А., Комилов М.М. Қўшилган қиймат солиғи. -Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2004. 184 б.

2.58. Тошмуродова Б. Солиқлар воситасида иқтисодиётни бошқариш механизми. -Т.: Янги аср авлоди 2002 йил. 126 б.

2.59. Финансово-кредитный энциклопедический словарь / Колл.авторов; Под общ.ред. А.Г.Грязновой. - М.: Финансы и статистика, 2002. 623 б.

2.60. Фокин В.М. Налоговое регулирование: Учебное пособие/ Под. ред. С.Г.Пепелъева. -М.: Статут, 2004. 76 с. (Серия Библиотека налогового юриста).

2.61. Хван Л.Б. Солиқ ҳуқуқи. Т.: Консаудитинфорн, 2001.

2.62. Шодиев Х., Ҳамроев М. Молия статистикаси. -Т., 2002.

2.63. Юткина Т.Ф. Налоги и налогообложение: Учебник.- 2-е изд., перераб. и доп.- М.: ИНФРА-М, 2003. 576 с. (Серия Вышшее образование).

2.64. Юткина Т.Ф. Налоги и налогообложение: Учебник.-М.: ИНФРА - М, 2000. 429 с.

2.65. Яҳёев Қ. Ўзбекистонда солиқ тизими.- Т.: Меҳнат, 1998.- 40 б.

2.66. Яҳёев Қ. Солиққа тортиш назарияси ва амалиёти.

Дарслик (қайта ишланган). -Т.: Фан ва технологиялар маркази босмаҳонаси, 2003. 248 б.

2.67. Яҳёев Қ.А.Солиққа тортиш назарияси ва амалиёти: - Т.: F.Фулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. 168 б.

2.68. Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодий назарияси: ноиқтисодий ўқув юртларига дарслик.- Т.: Меҳнат, 1997.- 377 б.

2.69. Ҳамроқулов О.М., Хўжақулова Г.Р. Ишлаб чиқаришда солиқлар.- Т.: Шарқ, 2002. 128 б.

III. Илмий журналларда чоп этилган мақолалар:

3.1. Абдуллаев Ж., Иброҳимов М. Бюджетнинг асосий манбаи// Солиқ тўловчининг журнали, 1996. 1-сон, -7-10 б.

3.2. Абдурахманов Ҳ., Ғозиев Б. Солиқ юкини камайтиришда қўшилган қиймат солиғи бўйича имтиёзлар таъсири.// Бозор, пул ва кредит. 2003. 8-сон. 31-33- бетлар.

3.3. Астапов К. Приоритеты налоговой реформы в Российской Федерации.//Экономист. 2003, №2. стр. 54-59.

3.4. Бутиков И., Даминов О. Солиқ ҳақидаги қонун ҳужжатларида қўлланиладиган тушунчалар ва махсус атамаларни такомиллаштиришнинг зарурийлиги тўғрисида.//Обзор финансового рынка Узбекистана. 2001, №4. стр. 2-3.

3.5. Васильева А., Гурвич Е., Субботин В. Экономический анализ налоговой реформы.//Вопросы экономики. 2003, №6. стр. 38-60.

3.6. Вознесенский Э.А. Финансы как стоимостная категория. - М.: Финансы и статистика, 1985. -159 с.

3.7. Гайбуллаев О. Анализ нагрузки прямых налогов// Экономический вестник Узбекистана., №7-8, 2002.-с.33-36.

3.8. Гайбуллаев О. Анализ нагрузки прямых налогов. // Экономический вестник Узбекистана. 2002, №7-8. стр.33-36.

3.9. Горский И. К оценке налоговой политики// М.: Вопросы экономики, №7, 2002.-с.70-78.

3.10. Қодиров А., Содиков А. Солиқ тизимини такомиллаштириш. //Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси, 2000. 3-сон. 42 б.

- 3.11. Қодиров М. Иқтисодий салоҳият ифодаси. Маҳаллий бюджетлар даромадлари тизимини оқилона бошқариш - долзарб масалалари.//Солиқ тўловчининг журнали, 2005 йил,4-сон.47-49 б.
- 3.12. Жўраев А. Солиқларнинг бюджет тизими бўғинларидан тарқатилгани. // Бозор, пул ва кредит, 2004, №11.
- 3.13. Жақов В. Проблемы исчисления налога на добавленную стоимость.//Аудит и налогообложение. №2, 1999. стр. 22-26.
- 3.14. Завалишина И. А. Практическое налогообложение. - Ташкент: Издательский дом "Мир экономики и права", 2003. - 432 с.
- 3.15. Камилова М., Кадилова Ш. Совершенствование налоговой системы Республики Узбекистан в условиях либерализации экономики// Экономическое обозрение, №7, 2002.- с. 18-22.
- 3.16. Кирова Е.А. Методология определения налоговой нагрузки на хозяйствующие субъекты.//Финансы. 1998, №9. стр. 30-32.
- 3.17. Китаин А. и др. Задачи и пути реформирования системы налогообложения в Узбекистане.//Экономическое обозрение. 2002. июль, стр. 11-17.
- 3.18. Китаин А., Хакимова Д., Музаффаров Д. Задачи и пути реформирования системы налогообложения в Узбекистане/ / Экономическое обозрение, №7, 2002.-с.11-17.
- 3.19. Ли В. Механизмы определения налогового потенциала и возможности его расчета в Узбекистане.//Экономика и класс собственников. 2003, №2. стр. 32-36.
- 3.20. Маликов Т. Айб солиқларда ёки...// Иқтисодчи (ТДИУ), №5, 1995.- 3 б.
- 3.21. Маликов Т. С. Солиқ ва имтиёз диалектикаси.//Халқ сўзи, 2005. 9 сентябрь. 2-3 б.
- 3.22. Маликов Т. Солиқ ва имтиёз диалектикаси// Иқтисод ва ҳисобот, №7, 1996.- 19-23 б.
- 3.23. Маликов Т. Солиқлар ҳам имтиёз// Иқтисод ва ҳисобот, №11.- 1995.- 30-31 б.
- 3.24. Маликов Т., Холмаҳмадов З. Солиқ ставкаларининг ўзгариши натижалари.//Бозор, пул ва кредит. 1999. 1-сон. 57-58 б.

3.25. Малис Н.И. Плюсы и минусы изменения ставки налога на прибыль.//Финансы, 2003, №9. стр.25-27.

3.26. Маманов Э.С. Единый налог: упростим упрощенную./ /НТВ, 2003, №49-50. стр. 5-6.

3.27. Маматов А. Ялпи ички маҳсулот ва солиқлар// Солиқ тўловчининг журнали, 7-сон, 1997.-16-18 б.

3.28. Назарова Р. Легко ли быть отечественным производителем. //Экономическое обозрение. 2004, №1. стр. 3-6.

3.29. Ниезметов И. Сабаб ва оқибат. Солиқ юкини қандай пасайтириш керак.//Солиқ тўловчининг журнали, 2005. 4-сон. 30-33 б.

3.30. Олимжонов О. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида солиқ сиёсати. //Ҳаёт ва иқтисод. 1992.

3.31. Олимжонов О.О. Иқтисодий мустақиллик ва солиқлар.//Ҳаёт ва иқтисод. 1992. 3-сон. 22 б.

3.32. Петров Ю.А. Налоговый кодекс РФ и реформа финансово-кредитной системы: упорядочение фискальных отношений или ослабление налогового бремени?//Российский экономический журнал. №4, 1998. стр. 35-51.

3.33. Тилабов Н. Солиқларнинг бюджетга ўз вақтида тушиб туришини таъминлаш - давр талаби. // Бозор, пул ва кредит, № 10 (77), 2003.- 23-24 б.

3.34. Тошмуродова Б. Шошма-шошарлик зарар келтиради./ /Солиқ тўловчининг журнали, 2005..6-сон. 40-42 б.

3.35. Умаров Б. Корхоналар мол-мулкига солиқ: муносабат, мулоҳаза, таклиф.//Солиқ тўловчининг журнали, 2001 .1-сон. 29-31- беглар.

3.36. Умаров Б. Корхоналар мол-мулкани солиққа тортиш./ / Бозор, пул ва кредит. 2001 . 12-сон. 55-58 б.

3.37. Файбуллаев Р. Тадбиркорлик тузилмаларини солиқлар орқали рағбатлантириш масалалари.//Солиқ тўловчининг журнали, 2001. 2-сон. 32-34 б.

3.38. Ғофуров Ш. АҚШ солиқ сиёсати. //«Солиқ ва божхона хабарлари», №8, 2004 .

3.39. Ҳайдаров Х., Олимжонов О. Молия сиёсати муаммо-

лари (ёки бозор иқтисодиётига ўтиш даврида солиқ сиёсати). /
/Ҳаёт ва иқтисод. 1992. 5-сон. 22 б.

3.40. Ҳошимов К. Хорижий инвестициялар ҳудудий таксимотини мукамаллаштиришнинг солиқ усули. // Бозор, пул ва кредит. 2003. 1-сон. 37-39 б.

3.41. Ҳайдаров Н., Орипов О. Солиқ тўловидаги имтиёзлар // Иқтисод ва ҳисобот, №8, 1998.- 57-58 б.

3.42. Ҳамраев О. Эффективность косвенного налогообложения - залог стабильности формирования доходов бюджета / Журнал налогоплательщика, №12, 2003.- с.56-57.

3.43. Чепель С. Бюджет соҳасини тартибга солишнинг макроиқтисодий тенденциялари ва иқтисодиёт учун унинг оқибатлари: эконометрик ёндашув. // Ўзбекистон иқтисодиёти. Таҳлилий шарҳ. 2005 йил январь-март. 2005. июнь. 80-84 б.

3.44. Чепель С. Иқтисодий ўсиш: бюджет-солиқ сиёсати ва микродорий таҳлил натижалари. // Ўзбекистон иқтисодиёти. Таҳлилий шарҳ. 2004. 7-сон. 68-70 б.

3.45. Черник Д.Г. Налоги в рыночной экономике. «Финансы», 1992, №3, 19 б.

3.46. Яхёев К. Солиқларнинг зарурлиги, моҳияти ва вазифалари // Солиқ тўловчининг журнали, 5-6-сон, 1996.- 24-25 б.

3.47. Яхёев К.А. Солиқларнинг мажбурийлик принципи. / Солиқ тўловчининг журнали. 1998. 9-сон. 9-10 б.

3.48. Ялбулганов А. Подоходный налог в налоговой системе США. / Аудитор, 1999, №7-8. стр.55-60.

IV. Диссертация ва авторефератлар:

4.1. Абдурахманов О.К. Жисмоний шахслардан олинган солиқлар тизими ва уни такомиллаштириш масалалари. / Автореф. дис. ... и.ф.д. -Т.: RIZO, 2005. 42 б.

4.2. Альмардопов М.И. Ўзбекистон Республикаси солиқ тизими ва унинг тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришга таъсири. / Автореф. дис. ... и.ф.д., -Т.: RIZO, 2004. 40 б.

4.3. Азимов Б.Ф. Корхоналар фаолиятини солиқлар

воситасида тартибга солиш механизмини такомиллаштириш йўналишлари. / Автореф. дис. ... и.ф.н. –Т.: Талаба, 2004. -22 б.

4.4. Асатуллаев Х.С. Макроиқтисодий мувозанатликни таъминлашда давлат фискал (бюджет-солиқ) сиёсатининг ўрни. / Автореф. дис. ... и.ф.н., -Т.: RIZO, 2003. 22 б.

4.5. Базаров К.Т. Механизм налогообложения прибыли предприятий: проблемы и пути их решения./Автореферат... к.э.н. Ташкент, БФА. 1998. -20 с.

4.6. Гайбуллаев О.З. Солиқ юкини баҳолашни такомиллаштириш масалалари. / Автореф. дис. ... и.ф.н., -Т.: Академхизмат, 2004. 24 б.

4.7. Жўраев А.С. Давлат бюджети даромадларини шакллантиришнинг долзарб муаммолари. / Автореф. дис. ... и.ф.н., -Т.: ТМИ, 2005. 45 б.

4.8. Курманбеков О. Финансовый учет доходов и расходов: теория практика (на примере организаций Кыргызской Республики). / Автореф. дис. ... док. экон. наук . –Бишкек.:КРСУ, 2006. 47-с.

4.9. Муродов Ж.М. Юридик шахсларни солиққа тортиш тизими ва уни иқтисодий эркинлаштириш шароитида такомиллаштириш. И.ф.н., илмий даражасини олиш учун диссертация автореферати. –Т.: БМА., 2001. -20 б.

4.10. Норкулов А.Х. Иқтисодий эркинлаштириш шароитида дебиторлик-кредиторлик қарзлари ва тўлов интизомини мустаҳкамлаш муаммолари. / Автореф. дис. ... и.ф.н., -Т.: ТМИ, 2005. 20 б.

4.11. Сафаров Ф.А. Хўжалик юритувчи субъектларнинг табиий ресурслардан самарали фойдаланишини солиқлар воситасида рағбатлантириш масалалари. / Автореф. и.ф.н. – Т.: Иқтисод-молия, 2006. 25 б.

4.12. Ҳайдаров Н.Х. Иқтисодий эркинлаштириш шароитида корхоналар инвестицион фаолиятидаги молия-солиқ муносабатларини такомиллаштириш масалалари. (Хорижий инвестицияли корхоналар мисолида). и.ф.д. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент, Ўзбекистон

Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси. 2002 йил. - 303 бет.

4.13. Ҳошимов Қ.Б. Чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналарни солиққа тортиш ва уни такомиллаштириш йўллари. И.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент, БМА, 2004 йил. -124 бет.

4.14. Қодиров Б.Қ. Бевосита ва билвосита солиқлар ўрта-сидаги нисбат муносабатлари ва солиқ тизимини такомиллаштириш масалалари. И.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент. БМА. 2003. -171 б.

V. «INTERNET» тармоғи бўйича фойдаланилган веб-сайтлар:

5.1. www.mf.uz - Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги сайти.

5.2. www.stat.uz - Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика қўмитаси сайти.

5.3. www.soliq.uz - Ўзбекистон Республикаси Давлат Солиқ қўмитаси сайти.

ИЛОВАЛАР

1-илова

Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг 2003-2005 йиллардаги харажатлари¹

Харажатларнинг тури	2003 йил		2004 йил		2005 йил	
	Мил.сум	%	Мил.сум	%	Мил.сум	%
I. Мақсадли фондларсиз харажатлар	2492506,9	76,2	2743230,0	73,7	3464107	70,0
1. Иجتимоий маданий тадбирларга харажатлар	953649,8	38,3	1305416,5	37,6	1738908,7	35,6
1.1. Таълим соҳаси харажатлари	645900,0	25,9	753361,2	27,5		
1.2. Соғлиқни сақлаш ва жисмоний тарбия	234062,7	9,4	282213,3	10,3		
1.3. Или - фан, маданият, оммавий ахборот воситаларига харажатлар	43882,7	1,8	51291,5	1,9		
1.4. Иجتимоий таъминот	9553,4	0,4	10791,5	0,4	13873,2	0,3
1.5. Аҳоли учун иجتимоий аҳамият касб этувчи хизматларда баҳолар фарқини бюджетдан қоплаш	30090,0	1,2	21740,5	0,8	15979,9	0,4
1.6. Кам таъминланган ва кўп болали oilаларга моддий ёрдам	147000,0	5,9	167136,2	6,1	212864,4	4,4
1.7. Аҳолини иجتимоий ҳимоя қилиш тадбирлари бўйича харажатлар	195508,4	7,8		0,0		
2. Иқтисодиёт харажатлари	289157,3	11,6	367022,5	13,4	459254,6	9,4
3. Марказлаштирилган инвестицияларни молиялаштириш харажатлари	313000,0	12,6	300000,0	10,9	345000	7,0
4. Давлат ҳокимияти органларини бошқариш ва суд органлари харажатлари	43557,0	1,7	54015,0	2,0	73064,2	1,5
5. Фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари харажатлари	12750,0	0,5	15917,8	0,6	22021,5	0,5
6. Вазирлар Маҳкамасининг захира фонди	33900,0	1,4	41300,0	1,5	17900	0,35
7. Бошқа харажатлар	850984,4	10,1	859557,7	7,7	807958,1	15,6
II. Мақсадли фондлар харажатлари	778328,1	23,8	930386,6	26,3	146000	26,9
II. Молия вазирлиги қузуридаги мактаб таълимийни ривожлантириш бюджетдан ташқари фонди харажатлари	-	-	-	-	146007	2,9
Σ	3270835,0	100,0	3079616,7	100,0	4884115,2	100,0

¹ www.mf.uz - Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги маълумотлари асосида ҳисобланган.

**Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг
2003-2005 йиллардаги даромадлари¹**

Даромад турлари	2003 йил		2004 йил		2005 йил	
	млн.сўм	%	млн.сўм	%	млн.сўм	%
I. Мақсадли фондларсиз даромадлар	2 309 000,0	74,8	2 621 300	73,7	3 310 854	70,0
1. Ўғри солиқлар	618 000,0	26,8	714 088	27,2	865 830	18,3
1.1. Даромад (фойда) солиғи	198 300,0	8,6	182 186,2	7,0	209 331	4,4
1.2. Кичик корхоналардан ундириладиган ягона солиқ	70 300,0	3,0	85 770	3,3	80 722	1,7
1.3. Жисмоний шахслардан ундириладиган даромад солиғи	303 000,0	13,1	334 203	12,7	465 641	9,8
1.4. Гадбиркорлик б-в плур. жис. ш-лардан унд. даромад солиғи	46 400,0	2,0	36 427,5	1,4	43 143,7	0,9
1.5. Савдо ва умумий оққатлашиш корх. яши даромадига солиқ			75 500	2,9	66 992	1,4
2. Эгри солиқлар	1 367 500,0	59,2	1 532 944	58,5	1 627 910	34,4
2.1. ҚҚС	642 700,0	27,8	604 270	23,1	748 938	15,8
2.2. Акция солиғи	610 600,0	26,4	751 567,3	28,7	692 629	14,6
2.3. Божхона божлари	44 300,0	1,9	60 745,6	2,3	66 139,8	1,4
2.4. Жисмоний шахслардан ягона божи тўловлари	30 000,0	1,3	68 151,6	2,6	58 669,3	1,2
2.5. Жисмоний шахслар транспорт воситаларида бензин, дизел ёқилғиси ва суюлтирилган газ истеъмоли учун солиқ	39 900,0	1,7	48 209,6	1,8	63 333,3	1,3
3. Ресурс солиқлари ва мулк солиғи	209 100,0	9,1	2 601 00,3	9,9	6 297 70	13,3
3.1. Мулк солиғи	52 500,0	2,3	74 316,6	2,8	109 065	2,3
3.2. Ер солиғи	60 500,0	2,6	76 166,9	2,9	87 411,9	1,8
3.3. Ер ости бойликларидан фойдаланганлик солиғи	24 300,0	1,1	43 295,1	1,7	33 386,8	0,7
3.4. Сув ресурсларидан фойдаланганлик солиғи	8 200,0	0,4	12 145,7	0,5	13 298	0,3
3.5. Экология солиғи	63 600,0	2,8	54 176	2,1	86 128	1,8
4. Иқтисодий инфраструктуранинг ривожлантириш солиғи	45 700,0	2,0	45 734,2	1,7	52 189,4	1,1
5. Бошқа даромадлар	68 700,0	3,0	68 433,4	2,6	159 175	2,9
II. Мақсадли фондлар даромадлари	778 328,1	25,2	936 386,6	26,3	1 274 001	26,9
III. Молия вазирлиги ҳузуридаги мактаб таълимини ривожлантириш бюджетдан ташқари фонди даромадлари	-	-	-	-	146 007	3,1
Σ Ягона даромадлар (ҚҚҚҚП)	3 087 328,1	100	3 557 687	100	4 730 862	100

¹ www.mf.uz - Ўзбекистон Республикаси молия Вазирлиги маълумотлари асосида ҳисобланган.

**Ўзбекистон Республикасининг 1998-2005 йиллардаги
макроиқтисодий кўрсаткичлари¹**

Кўрсаткичлар	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
ЯИМ, млрд. сўм	1416,16	2128,7	3255,6	4925,3	7450,2	9837,8	12189,5	13042,8
ЯИМ ўсиши (камайиши), (аввалги йилга нисбатан), %	104,3	104,3	103,8	104,2	104,0	104,2	107,7	107,0
Йиллик инфляция, %	25,0	26,1	28,2	26,6	21,6	3,8	3,7	7,8
Марказий банкнинг қайта молиялаш ставкаси, %	3,0	3,0	2,0	2,5	2,5	1,9	1,3	1,3
Давлат бюджети харажатлари, млрд. сўм	466,8	659,2	942,7	1313,8	1925,7	2376,9	2793,2	3433,3
Давлат бюджети даромадлари, млрд. сўм	439,2	623,4	910,9	1266,9	1864,2	2342,1	2749,5	3420,0
Давлат бюджети дефицити (профицити), ЯИМга нисбатан %	-1,9	-1,7	-1,0	-1,0	-0,8	-0,4	-0,4	+0,1

¹ Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги маълумотлари асосида ҳисобланган.

Ўзбекистон Республикасида солиқ турлари бўйича солиқ юкининг тақсимланиши (ЯИМга нисбатан % да)¹

№	Кўрсаткичлар	2000 йил	2001 йил	2002 йил	2003 йил	2004 йил	2005 йил	2005 йилда 2000 йилга нисбатан ўзгариш, пункт
1.	ЯИМ	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	-
2.	Жами солиқлар	22,7	19,9	17,4	16,7	16,2	18,1	-4,6
3.	Тўғри солиқлар	8,1	7,4	6,8	6,3	6,0	6,1	-2,0
	Даромад (фойда) солиғи	3,7	2,9	2,3	2,1	1,8	1,9	-1,8
	Ялпи даромад солиғи					0,5	0,5	+ 0,5
	Ягона солиқ	0,5	0,6	0,9	0,9	0,6	0,6	+ 0,1
	Даромад солиғи	3,3	3,3	3,1	2,9	2,8	2,9	-0,4
	Тад. фаол. шуғ. жис. даромад солиғи	0,5	0,6	0,5	0,3	0,3	0,3	-0,2
4.	Эгри солиқлар	10,5	8,9	7,7	7,1	6,7	6,5	-4,0
	Қўшилган қиймат солиғи	5,4	4,9	4,3	3,7	3,5	3,5	-1,9
	Акциз солиғи	5,1	4,0	3,0	3,1	2,8	2,6	-2,5
	Жис.пахс. бен. дизел ёқ. ва газ ист. қил. учун солиқ			0,3	0,4	0,4	0,5	+ 0,5
5.	Ресурс солиқлари	2,8	2,4	1,9	2,3	2,6	4,6	К1,8
	Мол-мулк солиғи	0,9	0,8	0,5	0,7	0,8	0,8	-0,1
	Ер солиғи	0,9	0,8	0,5	0,5	0,6	0,6	-0,3
	Ер ости. фой. учун солиғи	0,3	0,2	0,2	0,3	0,5	2,3	+ 2,0
	Сув ресурс. фойд. учун солиқ	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0
	Экология солиғи	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6	0,7	+ 0,1
6.	Ижтимо. инфра. ривож. солиғи	0,3	0,3	0,5	0,4	0,4	0,4	+ 0,1

¹ www.mf.uz - Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги маълумотлари асосида муаллиф томонидан ҳисобланган

КИРИШ.....	3
I боб. СОЛИҚ ЮКИ ВА УНИНГ ХЎЖАЛИК СУБЪЕКТЛАРИ МОЛИЯВИЙ ҲОЛАТИГА ТАЪСИРИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ	
1.1. Солиқ юкининг назарий асослари ва унинг хўжалик субъектлари фаолиятига таъсири.....	6
1.2. Солиқ юки ва макроиқтисодий барқарорликнинг ўзаро муносабатлари.....	22
1.3. Ўзбекистон Республикасида хўжалик субъектларини солиққа тортишнинг ҳуқуқий-меъёрий асослари.....	31
II боб. ХЎЖАЛИК СУБЪЕКТЛАРИНИ СОЛИҚҚА ТОРТИШНИНГ ЗАМОНАВИЙ ҲОЛАТИ ТАҲЛИЛИ	
2.1. Ўзбекистон миллий иқтисодиётида солиқ юки ва унинг таҳлили.....	42
2.2. Иқтисодиётнинг турли тармоқларида фаолият юритаётган хўжалик субъектларида солиқ юкининг қиёсий таҳлили.....	51
2.3. Хўжалик субъектларидаги солиқ юкини ҳисоблашнинг замонавий амалиёти таҳлили.....	63
2.4. Корхоналар фаолиятига солиқларнинг таъсирини оптималлаштириш масалалари.....	77
III боб. ХЎЖАЛИК СУБЪЕКТЛАРИДА СОЛИҚ ЮКИНИ ОПТИМАЛЛАШТИРИШНИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ	
3.1. Хўжалик субъектларининг солиқ юкига таъсир этувчи омиллар ва уларни таҳлил қилиш услубиёти.....	85
3.2. Солиқ юкини корхона молиявий ҳолатига таъсирини баҳолаш услубиёти - солиқ юкини оптималлаштиришнинг муҳим омили сифатида.....	92
3.3. Хўжалик субъектларида солиқ юкини ҳисоблашни такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари.....	105
3.4. Хўжалик субъектларида солиқ юкини ҳисоблашни такомиллаштириш ва пасайтиришнинг асосий йўналишлари.....	112
ХУЛОСА.....	124
ҲОҒДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	127
ИЛОВАЛАР.....	139

ТУРАЕВ ШАВКАТ ШУХРАТОВИЧ

**ВОПРОСЫ ОПТИМИЗАЦИИ НАЛОГОВОГО
БРЕМЕНИ ХОЗЯЙСТВУЮЩИХ СУБЪЕКТОВ**

(МОНОГРАФИЯ)

Издательство «Akademiyа»

Ташкент - 2008

ТЎРАЕВ ШАВКАТ ШУХРАТОВИЧ

**ХЎЖАЛИК СУБЪЕКТЛАРИНИНГ
СОЛИҚ ЮКИНИ ОПТИМАЛЛАШТИРИШ
МАСАЛАЛАРИ**

(МОНОГРАФИЯ)

«Akademiyа» нашриёти

Тошкент - 2008

Мухаррир: М.Абдуллаева

Техник муҳаррир: Н.Рихсиев

Нашр учун масъул: Ф.Ў.Сапаров

Теришга берилди 05.01.2008 йил. Босишга рухсат этилди 25.01.2008.

Шартли босма табағи 9,0. Бичими 84x108 1/32. Офсет босма.

Андди 1000 дана. Булортма № 76 Баҳоси шартнома асосида.

«Akadem–Хизmat» босмаҳонасида чоп этилди.

Манзил: Тошкент ш., Ўзбекистон шоҳ кўчаси, 45.